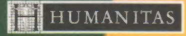
LUDWIG WITTGENSTEIN

Despre certitudine

Filozofie

Colecția φ

Coordonată de
SORIN VIERU

MARILE
CĂRȚI MICI
ALE GÂNDIRII
UNIVERSALE

LUDWIG WITTGENSTEIN (1889–1951) este una dintre personalitățile legendare ale filozofiei secolului al XX-lea. Austriac de origine, a studiat în Anglia. Începând din 1930, a fost profesor la Universitatea din Cambridge. Lucrarea sa de tinerețe, *Tractatus Logico-Philosophicus*, folosește instrumentele logicii moderne într-o încercare originală de analiză a limbajului, gândirii și a raporturilor lor cu realitatea. Distincția celebră pe care o face aici între *a spune* și *a arăta* exclude orice vorbire cu sens despre frumos, bine sau Dumnezeu.

În scrierile mai târzii, Wittgenstein reușește ceea ce nici un alt filozof nu pare să fi realizat: o ruptură radicală cu vechiul său fel de a vedea, o dată cu inaugurarea unui mod cu totul nou de a practica filozofia. Analiza jocurilor de limbaj în care sunt angajați oamenii și a legăturii lor cu formele de viață în care apar devine un mijloc de catapultare în afara sferei locurilor filozofice comune. Sunt astfel scoase în evidență și denunțate supoziții metafizice care își au originea încă la Platon și stau la baza gândirii europene.

Impresia superficială că s-ar diseca vorbirea comună se spulberă repede: ceea ce face de fapt Wittgenstein este să imagineze o diversitate de situații ipotetice a căror analiză este menită să favorizeze eliberarea gândirii de automatisme adânc înrădăcinate. Întreprindere cu atât mai fascinantă cu cât pune într-o lumină cu totul nouă înțelegerea filozofică a îndoielii și certitudinii.

LUDWIG WITTGENSTEIN

Despre certitudine

Traducere din germană de ION GIURGEA
în colaborare cu MIRCEA FLONTA

Notă introductivă de
MIRCEA FLONTA

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Coperta
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
WITTGENSTEIN, LUDWIG
Despre certitudine / Ludwig Wittgenstein; trad. de Ion Giurgea în colab. cu Mircea Flonta; autor al notei introd.: Mircea Flonta. — Bucureşti: Humanitas, 2005
ISBN 973-50-0931-5

I. Giurgea, Ion (trad.)
II. Flonta, Mircea (trad.; pref.)

14(436) Wittgenstein, L.
929 Wittgenstein, L.
165.4

LUDWIG WITTGENSTEIN
ÜBER GEWISSHEIT

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021/222 85 46, fax 021/224 36 32
www.humanitas.ro
Comenzi CARTE PRIN POŞTĂ: tel. 021/311 23 30, fax 021/313 50 35, C.P.C.E. – CP 14, Bucureşti
e-mail: cpp@humanitas.ro
www.librariilehumanitas.ro

ISBN 973-50-0931-5

PREFAȚA EDITORULUI

Ceea ce publicăm aici datează din ultimul an și jumătate din viața lui Wittgenstein. La mijlocul anului 1949, el a vizitat Statele Unite la invitația lui Norman Malcolm, locuind în casa acestuia din Ithaca. Malcolm i-a stimulat interesul pentru *defence of common sense* „apărarea simțului comun“ a lui Moore, adică pretenția lui că *știe* cu certitudine un număr de propoziții, precum „Aici este o mână, și aici alta“, și „Pământul exista cu mult timp înainte de nașterea mea“, și „Eu n-am fost niciodată departe de suprafața Pământului“. Prima dintre acestea apare în „Proof of the External World“ a lui Moore. Celelalte două sunt în „Defence of Common Sense“; Wittgenstein fusese de mult interesat de ele și îi spusese lui Moore că acesta era cel mai bun articol al său. Moore fusese de acord. Această carte conține tot ceea ce Wittgenstein a scris despre acest subiect de atunci și până la moarte. Sunt toate însemnări la prima redactare, pe care Wittgenstein nu a mai apucat să le selecteze și să le șlefuiască.

Materialul este compus din patru părți; am indicat diviziunile la § 65, § 192 şi § 299. Ceea ce credem că este prima parte a fost scris pe douăzeci de coli separate liniate, nedatate. Wittgenstein le-a lăsat în camera sa din casa lui G. E. M. Anscombe de la Oxford, unde a locuit (cu excepția unei vizite în Norvegia, toamna) din aprilie 1950 până în februarie 1951. Eu (G. E. M. Anscombe) am impresia că le scrisese în Viena, unde a stat între Crăciunul precedent şi luna martie, dar nu îmi pot aminti baza acestei impresii. Restul este scris în caiete mici, datate; spre sfârşit, datele sunt indicate tot timpul. Ultima este cu două zile înainte de moartea sa, survenită în 29 aprilie 1951. Am lăsat datele exact aşa cum apar în manuscrise. Numerotarea secțiunilor, însă, le aparține editorilor.

Acestea nu au fost singurele lucruri pe care Wittgenstein le-a scris în această perioadă. A scris între altele destul de mult despre conceptele de culoare, material pe care l-a selectat şi l-a şlefuit, reducându-l la o dimensiune mică. Nădăjduim să publicăm un volum conținând aceasta şi alte lucruri scrise după terminarea părții a doua a *Cercetărilor filozofice*.

Ni s-a părut potrivit să publicăm această lucrare separat. Ea nu este o selecție; Wittgenstein a indicat-o în caietele sale ca pe un subiect separat, de care, după câte se pare, s-a ocupat în patru

perioade diferite în timpul acestor optsprezece luni. Ea constituie o unică tratare continuă a subiectului.

G. E. M. ANSCOMBE
G. H. VON WRIGHT

CUM SE POATE VORBI CU SENS DESPRE CEEA CE ESTE CERT ŞI CEEA CE ESTE ÎNDOIELNIC?

„Vorbirea noastră îşi primeşte sensul
prin restul acţiunilor noastre."
(L. Wittgenstein,
Despre certitudine, § 229)

În viața de fiecare zi, ştim să distingem, în cele mai multe cazuri în mod neproblematic, afirmațiile pe care le socotim certe de cele îndoielnice. O facem conducându-ne după ceea ce am învățat din experiența proprie şi a altora, precum şi după judecăți formulate în consens de către diferite grupuri de specialişti şi experți. Este cert că apa curge de la deal la vale, nu de la vale la deal, dar este îndoielnică o evaluare cu privire la nivelul la care s-ar putea ridica un curs de apă în cazul unei inundații. Este cert că vom muri după cum este îndoielnică orice apreciere cu privire la durata vieții unuia sau altuia dintre noi. Este cert că un om nu poate să fie, în acelaşi moment în două locuri situate la o distanță oarecare, dar sunt îndoielnice afirmațiile cu privire la timpul necesar pentru ca el să parcurgă această distanță. Este cert că povestirile baronului Münchausen sunt mincinoase, dar rămâne adesea îndoielnic dacă multe relatări despre evenimente neobişnuite sunt adevărate sau false. Tradiția, experiența comună, transmisă de

la o generație la alta, autoritățile recunoscute fac posibil un consens cuprinzător și ferm al membrilor fiecărei comunități cu privire la ceea ce este cert și îndoielnic.

Filozofii nu au acordat însă atenție acestor locuri comune. Interesul lor s-a concentrat asupra unor chestiuni situate dincolo de orizontul vieții curente, asupra a ceea ce am putea numi întrebări de ordin principial. Această orientare a gândirii nu este doar acceptată, ci ține de reprezentarea curentă asupra demnității superioare a reflecției filozofice. Cei numiți îndeobște *filozofi* s-au întrebat, bunăoară, dacă ceea ce putem afirma despre lume sau despre noi înșine este îndoielnic sau dacă, dimpotrivă, ceva poate fi asigurat drept cert și ce anume. Locul clasic al acestei interogații îl reprezintă filozofia sceptică. Unul dintre punctele de convergență ale argumentelor sceptice, formulate încă din Antichitate, este acela că, în cazul oricărei aserțiuni care pretinde să ofere o cunoaștere despre fapte, temeiurile pentru afirmație și pentru negație au o putere egală. Ele sunt, prin urmare, în echilibru. Iar dacă oricărui temei pentru a afirma ceva despre lucruri i se poate opune un temei contrar, la fel de puternic și de convingător, atunci concluzia pe care va trebui să o acceptăm este „suspendarea judecății". Omul care se conduce după rațiune, spre deosebire de cel stăpânit de înclinații și afecte, ar trebui, așadar, să accepte că

tot ce se poate spune rămâne îndoielnic şi că speranța de a ajunge la vreo certitudine, oricare ar fi aceasta, nu este decât o iluzie persistentă. Se poate spune că provocarea sceptică nu numai că a inaugurat filozofia cunoaşterii, ci că ea o susține, o hrăneşte până în zilele noastre.

Combaterea scepticismului şi argumentarea posibilității unei cunoaşteri certe este o temă care revine la gânditori de primă mărime, de la Platon la Descartes, şi de la Descartes la Husserl sau la contemporanul lui Wittgenstein, Bertrand Russell. Până astăzi, multe tratate savante, ca şi introduceri din cele mai elementare în filozofie, încep prin a arăta că o cunoaştere bine asigurată sau cel puțin una care se apropie de adevăr sunt posibile, şi cum anume sunt ele posibile. Celui care urmăreşte istoria, teoria cunoaşterii i se înfățişează drept un câmp de luptă, în care confruntările asupra temei îndoielii şi certitudinii sunt mereu reluate, iar argumentele sceptice şi contraargumentele criticilor scepticismului cunosc versiuni tot mai subtile şi rafinate. Aceasta spre desfătarea şi deliciul cunoscătorilor, ca în jocul cu mărgele de sticlă.

Compararea acestor dispute cu jocurile nu este una fortuită. Ca în jocuri, părțile angajate în controversa scepticismului respectă anumite reguli şi împărtăşesc o sumă de presupoziții. Am în vedere, în principal, două supoziții care fac posibil acest joc şi îl susțin la fiecare pas.

Prima este că discuția asupra unei teme ca aceea dacă există o cunoaştere atât de sigură încât nici un om rezonabil să nu o poată pune la îndoială va trebui să fie desfăşurată în mediul rarefiat al „ideilor pure". Este o supoziție care transpare încă în dialoguri ale lui Platon, acolo unde Socrate le atrage atenția interlocutorilor săi că ceea ce îl preocupă nu este enumerarea de cunoştințe, de purtări virtuoase sau de acțiuni şi fapte drepte ale oamenilor, ci determinarea a ceea ce este *cunoaşterea, virtutea* sau *dreptatea* în genere. În istoria îndelungată a discuțiilor şi controverselor filozofice, actorii au fost preocupați în mod constant de satisfacerea acestei cerințe. Ei s-au concentrat asupra încercării de a determina, în principiu, *sub specie aeternitatis*, dacă tot ceea ce pretindem că ştim poate fi pus la îndoială sau, dimpotrivă, există lucruri care sunt certe, sustrase în principiu îndoielii. În jocul filozofic consacrat, referirile la situații particulare apar doar ca ilustrări ale unor teze generale. Ele reprezintă un fel de cârje ale gândirii, destinate cititorului care nu a exersat îndeajuns „gândirea pură"[1]. Întreaga dezbatere a pornit de

[1] În această privință, este semnificativă o remarcă din una dintre lucrările de tinerețe ale lui Russell: „Numai cei care au obişnuința lucrului cu abstracții pot înțelege de îndată un principiu general, fără ajutorul instanțelor." (B. Russell, *Problemele filozofiei*, traducere de Mihai Ganea, Editura All, Bucureşti, 1995, p. 74.)

la presupunerea că s-ar putea determina, în mod principial şi o dată pentru totdeauna, ceea ce va trebui socotit cert şi respectiv îndoielnic de către toţi oamenii de bună-credinţă care sunt capabili să urmărească raţionamente abstracte.

Cea de a doua supoziţie este că desfăşurarea şi deznodământul unei controverse ca aceea dacă există în genere propoziţii despre fapte care pot fi sustrase îndoielii va fi determinată exclusiv de temeiurile ce pot fi produse în favoarea sau împotriva poziţiilor care se confruntă. Dacă nu vom putea avansa bune temeiuri împotriva argumentelor scepticilor, atunci, ca filozofi oneşti, va trebui să acceptăm chiar şi scepticismul cel mai radical, bunăoară îndoiala privitoare la existenţa lumii exterioare şi a obiectelor fizice. Mulţi filozofi se vor simţi, desigur, mai bine atunci când vor reuşi să combată, cu argumente pe care le socotesc convingătoare, o teză atât de radicală, deoarece în acest fel ei nu vor trebui să se îndepărteze prea mult de modul de a gândi al semenilor lor. Chiar dacă alţii, şi aici trebuie pomenit în primul rând episcopul Berkeley, nu s-au lăsat intimidaţi de izolarea în care i-ar putea aduce un principiu incompatibil cu opinia curentă. Faptul că marea majoritate a oamenilor nu pun la îndoială existenţa obiectelor fizice nu l-a determinat să ezite de vreme ce el a crezut că există argumente puternice care îi susţin teza, la prima vedere extravagantă. Suportul

unei asemenea atitudini pare să fie convingerea că modul în care trăim şi acţionăm nu are o prea mare relevanţă într-o chestiune care priveşte principiile şi că insensibilitatea la critici formulate din perspectiva realităţilor vieţii practice ar pune mai bine în lumină caracterul aristocratic al gândirii filozofice. Cu greu s-ar putea afirma însă că filozofilor le place să ia în răspăr convingerile gândirii comune. Mulţi dintre ei nu au socotit, totuşi, că ar trebui să abandoneze un punct de vedere care li se părea bine întemeiat numai datorită incompatibilităţii sale cu acele convingeri după care se conduc oamenii în viaţa de toate zilele. Nu toţi cei care s-au interesat de filozofie au gândit însă aşa.

Un caz care poate fi socotit incitant este cel al filozofului care i-a fost cel mai apropiat lui Wittgenstein în cea de a doua perioadă a vieţii sale, profesorul de la Cambridge, George Moore (1863–1958). Moore apărea drept o personalitate exotică în peisajul filozofiei academice tocmai prin ceea ce atrage cel mai puţin atenţia în alte medii şi ambianţe, şi anume, prin aderenţa lui fermă la vederile gândirii comune. Este ceea ce face din el un autor cu totul nespectaculos până astăzi, cu foarte puţini cititori în afara spaţiului cultural de limbă engleză, îndeosebi în rândurile intelectualităţii umaniste de pe continent. S-ar putea spune că cineva trebuie să fi fost profund dezamăgit de promisiunile filozofilor care oferă soluţii definitive

„marilor probleme“ pentru a urmări cu atenție acele demersuri lipsite de pretenții, dar pătrunse de sinceritate și onestitate intelectuală, care pot fi întâlnite în textele lui Moore.

O temă centrală a lui Moore a fost critica idealismului și scepticismului, apărarea cu resursele analizei expresiilor limbajului a punctului de vedere al gândirii comune. Supoziția de la care pare să fi plecat Moore este că trebuie să avem motive din cele mai puternice pentru a abandona aceste vederi. Iar constatarea lui, bazată pe examinarea scrierilor filozofilor idealiști și sceptici, a fost că ele nu pot fi găsite aici. Ceea ce, crede Moore, indică lipsa disponibilității acestora de a pune în cumpănă argumentele și contraargumentele, precum și o stupefiantă carență a spiritului critic la cititorii care îi aprobă și îi admiră. În una din lucrările sale consacrate criticii idealismului filozofic, intitulată în mod semnificativ *O apărare a gândirii comune* (1925), Moore enumeră o listă lungă de propoziții pe care, afirmă el, oamenii le acceptă ca fiind „în mod cert adevărate“. Sunt propoziții de genul celor care afirmă că fiecare din noi are un corp, că acest corp s-a născut la un moment dat și a existat neîntrerupt, deși cu anumite schimbări, că de-a lungul întregii sale existențe nu s-a îndepărtat mult de suprafața Pământului, că Pământul a existat cu mult timp înainte ca propriul nostru corp să fi luat naștere.

Interesul lui Wittgenstein pentru tema certitudinii şi îndoielii în cunoaştere a fost trezit îndeosebi de discuţiile pe care le-a avut cu fostul său student Norman Malcolm, care devenise profesor de filozofie în America. Wittgenstein l-a vizitat în Statele Unite, în vara şi toamna anului 1949. Malcolm scrisese un articol critic cu privire la folosirea verbului *a şti* de către Moore în propoziţii ca „Ştiu în mod sigur că această mână a mea există" şi primise un răspuns de la Moore. El dorea acum să afle părerea lui Wittgenstein. Reacţia caracteristică a acestuia din urmă este că trebuie să vedem dacă ne putem imagina situaţii în care propoziţii ca cea de mai sus au sens[1].

Wittgenstein ajunsese mai demult la concluzia că o expresie a limbajului are semnificaţie numai dacă ea poate să primească o utilizare în cadrul unui joc de limbaj, în contextul unei anumite situaţii de viaţă. Pe propria lui linie de gândire, el a considerat că scepticismul nu ar trebui să fie criticat cu argumente. El ar putea fi „scos din ţâţâni" prin evidenţierea presupoziţiilor care sprijină interogaţia lui caracteristică. Din această perspectivă, atrage atenţia biograful lui Wittgenstein, Ray Monk, este sugestivă o formulare care

---

[1] Pentru aceasta şi pentru alte detalii, vezi R. Monk, *Ludwig Wittgenstein. The Duty of Genius*, London, J. Cape Ltd., New York, The Free Press, 1990, cap. 26.

poate fi întâlnită în opera de tinerețe a lui Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* (6.51): „Scepticismul *nu* este de necombătut, ci în mod evident un nonsens, dacă vrea să formuleze o îndoială acolo unde nu poate fi pusă o întrebare."

După întoarcerea sa în Anglia, Wittgenstein a început să-şi noteze gânduri asupra certitudinii şi îndoielii. Notele sale au fost puse pe hârtie, cu intermitențe, în ultimul an şi jumătate al vieții, din toamna lui 1949 până în primăvara lui 1951. Ele au fost publicate relativ târziu, de către moştenitorii testamentari ai manuscriselor sale sub titlul *Despre certitudine*. Ultimele însemnări poartă data de 27 aprilie 1951. Ele au fost scrise cu două zile înaintea morții autorului, o moarte care nu a fost accidentală, ci a constituit deznodământul unei boli cronice!

Însemnările despre certitudine şi îndoială pot fi socotite o expresie exemplară a orientării generale a gândirii lui Wittgenstein, în anii săi târzii. O mare diversitate de situații, imaginate de autor, în care sunt folosite expresii ca *ştiu, sunt sigur, nu am nici o îndoială*, sunt destinate să pună în evidență acele presupoziții a căror acceptare face posibilă îndelungata discuție dintre filozofii sceptici şi criticii lor. Dacă adepții, ca şi adversarii scepticismului, sunt convinşi că întrebări ca „Ce înseamnă în genere a şti ceva?", „Ce condiții sau

criterii ar trebui să satisfacă o susținere pentru a putea fi caracterizată drept certă, indubitabilă?“ sunt întrebări cu sens şi, prin urmare, corectitudinea sau incorectitudinea răspunsurilor merită să devină obiectul unei cercetări scrupuloase, apoi notele lui Wittgenstein țintesc să zdruncine tocmai această încredere. Ele ne ajută să vedem ceva deosebit de important, şi anume că vom putea afla dacă o propoziție care începe cu cuvintele „Ştiu că...“ va căpăta sens şi îndreptățire nu prin raportare la un criteriu care ar indica trăsătura distinctivă universală a cunoaşterii, ci prin relația cu o formă de viață, cu un gen de activitate omenească, cu împrejurările în care este rostită. „Ştiu eu că aici stă culcat un om bolnav? Nonsens! Stau la patul lui, mă uit cu atenție la trăsăturile sale. — Nu ştiu eu, aşadar, că acolo stă culcat un bolnav? Nici întrebarea, nici afirmația nu au sens. Tot aşa de puțin ca şi «Eu sunt aici», pe care aş putea-o folosi în orice moment, dacă s-ar ivi ocazia potrivită pentru asta ... de unde se vede că doar în folosire are o propoziție sens. Iar afirmația «Ştiu că aici stă culcat un bolnav» folosită într-o situație nepotrivită nu pare un nonsens, ci mai degrabă ceva de la sine înțeles, numai fiindcă se poate imagina relativ uşor o situație care i se potriveşte şi fiindcă se socoteşte că expresia «Ştiu că...» este la locul ei pretutindeni unde nu există îndoială (deci şi acolo unde exprimarea îndoielii ar fi

ininteligibilă).“ (§ 10) Wittgenstein ne sugerează că dacă suntem dispuşi să examinăm cu atenție şi răbdare împrejurările în care folosim expresii ca *știu, sunt sigur* vom ajunge până la urmă să fim surprinşi de teze ca aceea că toate afirmațiile sunt în egală măsură îndoielnice sau că aserțiunile care au anumite caracteristici generale sunt certe. În viața reală există situații în care îndoiala în legătură cu anumite afirmații nu-şi are locul, tot aşa cum există nenumărate altele în care toți oamenii rezonabili vor avea rezerve față de anumite propoziții şi vor cere probe. Cât de îndreptățită este îndoiala în anumite contexte şi împrejurări tot atât de lipsită de sens este ea în altele. „Ce mă împiedică să presupun că această masă, când nimeni nu se uită la ea, fie dispare, fie îşi schimbă culoarea şi forma şi apoi, când o priveşte din nou cineva, se reîntoarce la vechea ei stare? «Dar cine va presupune aşa ceva!» — am dori să spunem.“ (§ 214) Dacă ne interesează cu adevărat cum stau lucrurile, dacă ne întrebăm bunăoară cum învață membrii unei colectivități omeneşti să folosească expresii ca *știu, sunt sigur, mă îndoiesc* şi altele de acest fel, în diferite genuri de activitate şi în diferite împrejurări, atunci teza că tot ceea ce se poate afirma despre fapte este în egală măsură îndoielnic sau că, dimpotrivă, am putea determina în principiu şi o dată pentru totdeauna tot ceea ce este cert ne va apărea ca lipsită de noimă.

Dacă acceptăm că ceea ce a urmărit în mod constant Wittgenstein în ceea ce a scris şi a spus începând cu anii '30 a fost să arate cum pot fi dizolvate probleme filozofice consacrate de tradiție prin clarificarea modului cum funcționează limbajul, pe calea descrierii unei mari varietăți de situații de cele mai multe ori imaginate, atunci se va putea spune că ceea ce realizează, în cele din urmă, însemnări cum sunt cele despre certitudine, este o demontare a acelor resorturi ale gândirii care susțin discuția filozofică curentă asupra certitudinii şi îndoielii. Wittgenstein încearcă să-şi ajute cititorul să înțeleagă cât de înşelătoare este impresia că ar exista o semnificație generală a unor expresii ca *ştiu, sunt sigur*, că ar avea sens o discuție de natură principială, în spațiul vid al „gândirii pure", pe tema dacă putem cunoaşte ceva cu certitudine. Iar Wittgenstein face acest lucru în maniera lui proprie, inimitabilă, adică nu printr-o argumentare abstractă, urmând reguli nescrise ale jocului filozofic, ci prin imaginarea unor situații din viața de fiecare zi în care folosim cu sens asemenea expresii. Rostul descrierii insistente a unor asemenea situații este să sugereze cât de implauzibilă este interogația caracteristică a filozofului sceptic sau idealist asupra unor presupuse temeiuri ale îndoielii şi certitudinii. „Întrebarea idealistului, scrie Wittgenstein, ar fi cam aşa: «Cu ce drept nu mă îndoiesc eu de existența mâinilor mele?» (Şi

la aceasta răspunsul nu poate fi: «*Știu* că ele există».) Cine însă întreabă astfel, trece cu vederea că îndoiala cu privire la o existență funcționează numai într-un joc de limbaj, că, mai întâi, ar trebui, deci, să se pună întrebarea: «Cum ar arăta o asemenea îndoială?» şi că aceasta nu se înțelege aşa, fără nimic în plus." (§ 24) O anumită formă de viață, un joc de limbaj, sunt posibile numai atunci când există anumite lucruri care sunt acceptate drept certe, acelea pe care nici un om cu mintea întreagă nu le va pune la îndoială. „Pot eu să cred, pentru o clipă, că am fost în stratosferă? Nu. Atunci *știu* eu contrariul, — ca Moore? Pentru mine, ca om rațional, nu poate să existe vreo îndoială în această privință. — Aşa este. — Omul rațional *nu* are anumite îndoieli. Pot să mă îndoiesc de ceea ce *vreau* să mă îndoiesc?" (§ 218–221) Ultima întrebare se referă, evident, la scepticul care pretinde că am fi îndreptățiți să ne îndoim în egală măsura de orice afirmații despre fapte. Ceea ce — sugerează Wittgenstein — este posibil doar în mediul eteric al unei reflecții de principiu. Îndoiala universală a filozofului sceptic se risipeşte de îndată ce ieşim din acest mediu şi păşim în viața reală. Aici a ne îndoi de orice este lipsit de sens. Acea îndoială ce survine în viața reală este pusă în contrast de Wittgenstein cu îndoiala filozofului sceptic, care se îndoieşte de orice, sau cu îndoiala idealistului care pune sub semnul întrebării existența

lumii exterioare şi a obiectelor fizice. Comparând îndoiala cu privire la existenţa unei anumite planete cu îndoiala asupra existenţei mâinilor mele, Wittgenstein remarcă: „Căci nu este adevărat că eroarea devine tot mai improbabilă de la planetă la mâna mea. Ci că de la un punct încolo ea nu mai poate fi gândită.“ (§ 54)

În jocurile noastre de limbaj, expresia *ştiu* poate să survină atât în afirmaţii a căror falsitate este socotită mai mult sau mai puţin improbabilă, cât şi în afirmaţii pe care nimeni nu le pune la îndoială. Într-o folosire foarte răspândită, *ştiu* stă pentru *am bune temeiuri pentru afirmaţia mea*. Sunt temeiuri care mă determină să cred că nu mă înşel. Temeiurile mele sunt accesibile altor oameni; ele pot fi controlate şi adesea vor fi controlate de către ei. Expresia *ştiu* ar putea fi însă folosită şi în situaţii în care îndoiala şi eroarea sunt excluse. Într-un caz, *eu ştiu* este folosită pentru situaţii în care îndoiala este rezonabilă şi chiar recomandabilă, în celălalt pentru cele în care nu există loc pentru îndoială. În primul caz este firesc să se ceară temeiuri deoarece îndoiala este legitimă, în al doilea caz nu. Deoarece folosirile diferite ale expresiei *a şti*, ca şi ale altor expresii, sunt deprinse de fiecare individ atunci când îşi însuşeşte cele dintâi jocuri de limbaj ale comunităţii, acestea nu creează nici un fel de confuzii şi dificultăţi. „Este ciudat. Dacă spun, fără vreun prilej aparte,

«Eu ştiu», de exemplu, «Eu ştiu că acum stau într-un fotoliu», afirmaţia mi se pare nejustificată şi prezumţioasă. Dacă însă fac această afirmaţie când este nevoie de ea, atunci, deşi nu sunt nici cu un strop mai sigur de adevărul ei, ea mi se pare perfect justificată şi comună. În jocul ei de limbaj ea nu este prezumţioasă. Acolo ea nu se află mai presus decât însuşi jocul de limbaj al oamenilor. Căci acolo îşi are ea aplicarea ei limitată. Dacă rostesc însă propoziţia în afara contextului ei, atunci ea apare într-o lumină falsă. Căci atunci este ca şi cum aş vrea să dau asigurări că există lucruri pe care le *ştiu*. Despre care nici chiar Dumnezeu nu mi-ar putea spune nimic." (§ 553–54) Unde şi când este la locul ei o expresie ca *eu ştiu* reprezintă, prin urmare, o întrebare la care nu se poate răspunde prin consideraţii de natură principială. Ca şi expresiile cele mai comune ale limbajului nostru, expresiile la care se referă de preferinţă filozofii nu „se află mai presus" decât jocurile de limbaj. Aceasta este o subliniere importantă. După cum se ştie, încă începând cu Socrate, Platon şi Aristotel, s-a afirmat că domeniul de preocupări al filozofiei ar fi acele noţiuni — categoriile — despre care s-a presupus că stau deasupra jocurilor de limbaj ale oamenilor din diferite comunităţi. O supoziţie ce ne apare drept greu de justificat de îndată ce suntem dispuşi să examinăm cu atenţie modul cum vorbim într-o mare varietate de situaţii

şi ajungem astfel „să vedem“ ceea ce stă, de fapt, în fața ochilor noştri. Şi anume, că expresiile limbajului nostru, fără nici un fel de excepții, nu capătă sens în virtutea unei relații de corespondență pe care ar întreține-o cu anumite entități reale sau conceptuale, ci primesc în cele mai diferite împrejurări cele mai diferite funcții. „Compară înțelesul unui cuvânt cu «funcția» unui funcționar. Şi «înțelesuri diferite» cu «funcții diferite».“ (§ 64)

Wittgenstein foloseşte expresia *sistem de referință* pentru ceea ce se acceptă, de cele mai multe ori tacit, drept neîndoielnic, cel puțin la un moment dat, într-o anumită colectivitate omenească. În afara unor reguli ale vorbirii necontradictorii şi clare, a ceea ce numim reguli ale logicii, din acest sistem de referință fac parte şi multe propoziții despre fapte. Îndoiala asupra unor asemenea propoziții va apărea fie ca irațională, fie ca logic imposibilă. „Noi spunem că ştim că în cutare circumstanțe apa fierbe şi nu îngheață. Ne putem închipui ca noi să ne înşelăm în această privință? O eroare nu ar răsturna oare orice judecată? Mai mult: ce ar mai rămâne în picioare dacă asta ar cădea? Ar putea cineva să descopere ceva, iar apoi noi să spunem: «A fost o eroare»?“ (§ 558) Tocmai fiindcă sunt sustrase oricărei problematizări şi discuții, propozițiile recunoscute ca neîndoielnice de către membrii unei comunități sunt rareori formulate în mod explicit. Ele reprezintă fundalul

acceptat printr-un consens tacit, acel fundal pe care se va discuta întotdeauna despre ceea ce este adevărat sau fals. Ceea ce ține de sistemul de referință nu este *adevărat* sau *fals*, în folosirea frecventă și familiară a acestor cuvinte. Cu referire la acele propoziții despre fapte care nu sunt supuse îndoielii și nu se cer întemeiate nu se va spune că sunt *adevărate* sau *false*, cel puțin atât timp cât este vorba de folosirea cea mai obișnuită a acestora. „Dacă ceea ce este adevărat este ceea ce este întemeiat, atunci temeiul nu este nici *adevărat*, nici *fals*.“ (§ 205) Aceasta nu înseamnă că nu se va putea spune niciodată despre „propoziții de experiență“ pe care le acceptăm drept indubitabile că ele sunt *adevărate*. Doar că expresia *adevărat* va căpăta, în aces caz, o folosire aparte. „Dacă cineva ne-ar întreba «Dar este asta *adevărat*», i-am putea spune «Da»; și dacă ar cere temeiuri, i-am putea spune «Nu-ți pot oferi temeiuri, dar dacă vei învăța mai mult vei fi și tu de această părere».“ (§ 206) Indiferent de cuvintele pe care le folosesc și de modul în care le folosesc, oamenii știu să distingă între afirmații în sprijinul cărora trebuie aduse temeiuri, argumente și propoziții care sunt pentru ei certe, sigure, în sensul că ei nu ar accepta nimic drept dovadă împotriva lor. Este sensul în care *siguranța* poate fi opusă *cunoașterii*. Despre acele convingeri care constituie fundalul vieții de fiecare zi nu se poate spune că sunt *cunoștințe*, dacă

avem în vedere folosirea cea mai frecventă a acestei expresii. „Trebuie să ții seama de faptul că jocul de limbaj este, ca să zic așa, ceva ce nu poate fi prevăzut. Vreau să spun: Nu este întemeiat pe ceva. Nu este rațional (sau irațional). El există — ca și viața noastră.“ (§ 559)

De aici rezultă și că sistemele de referință ale diferitelor comunități și epoci istorice nu vor putea fi evaluate comparativ dintr-o perspectivă superioară. Și de asemenea că, de regulă, indivizii nu optează pentru un sistem de referință. Ei și-l însușesc în procesul socializării lor, atunci când deprind diferite activități și jocurile de limbaj care li se asociază acestora. Ceea ce constituie „substratul tuturor cercetărilor și afirmațiilor“ nu poate constitui, la rândul său, obiect de cercetare și de evaluare rațională. Sunt acele convingeri despre care Wittgenstein afirmă că „stau departe de strada pe care se mișcă cercetarea“ (§ 88) și că „sunt scoase din circulație“, „mutate pe o linie moartă“. (§ 210) Abia în cadrul unui sistem de referință, pe temelia pe care o oferă acesta, se poate vorbi de raționalitate (și de iraționalitate). Sistemul însuși constituie albia relativ sustrasă modificării, în care are loc cercetarea, discuția rațională și confruntarea critică. Rolul său este comparat de Wittgenstein cu cel al balamalei care face posibilă mișcarea ușii.

Tocmai deoarece convingerile care constituie sistemul de referință al unei comunități sunt însușite

de fiecare din membrii acesteia aproape în mod inconştient, prin educaţie şi prin experienţa vieţii cotidiene, ei vor deveni conştienţi de acele lucruri pe care le acceptă drept certe numai în situaţii excepţionale. „Propoziţiile care sunt pentru mine ceva sigur nu le învăţ în mod explicit. Le pot *descoperi* ulterior, aşa cum descopăr axa de rotaţie a unui corp ce se învârte. Această axă nu stă fixată în sensul că este ţinută pe loc, ci mişcarea în jurul ei o determină ca nemişcată." (§ 152) Ocaziile privilegiate de a deveni conştienţi de propoziţii pe care le socotim neîndoielnice, dar la care nu ne-am gândit niciodată până atunci, sunt întâlniri cu fiinţe omeneşti care trăiesc în societăţi cu forme de viaţă sub anumite aspecte radical diferite de cele ale societăţii noastre. Teza filozofului sceptic — tot ceea ce cred oamenii este în egală măsură îndoielnic — ne conduce din capul locului pe o linie greşită. Căci nu tot ceea ce credem este exprimat prin afirmaţii care vor putea fi supuse examinării din punctul de vedere al bunei lor întemeieri, al adevărului şi falsităţii. Este o observaţie valabilă cu deosebire pentru ceea ce credem cu deplină fermitate, pentru acele convingeri care constituie temelia statornică a tuturor gândurilor şi acţiunilor noastre. În mod evident, nimeni nu va pune o întrebare cu privire la lucruri care nu vor fi niciodată afirmate. Cel care cercetează sau se angajează în alte activităţi „îmbrăţişează o

anumită imagine a lumii, pe care, desigur, nu a inventat-o, ci a învățat-o de mic copil. Spun imagine a lumii şi nu ipoteză, fiindcă ea este fundamentul de la sine înțeles al cercetării sale şi, ca atare, nu este exprimată.“ (§ 167)

Pentru a putea fi acceptate ca presupuneri plauzibile şi supuse cercetării, afirmațiile noastre despre fapte trebuie să fie coerente cu toate acele convingeri care constituie sistemul nostru de referință. Ceea ce va contrazice elementele cele mai stabile ale unui asemenea sistem va fi respins din capul locului. Toate întrebările cu privire la fapte, ca şi răspunsurile pe care le pot primi ele, sunt ferm ancorate într-un sistem preexistent de convingeri sustras discuției critice. Şi aceasta deoarece el oferă cadrul în care devine posibilă o asemenea discuție. „Orice verificare, orice confirmare sau infirmare a unei presupuneri are loc deja în interiorul unui sistem. Şi anume, acest sistem nu este un punct de plecare mai mult sau mai puțin arbitrar şi îndoielnic al tuturor argumentelor noastre, ci aparține esenței a ceea ce numim noi un argument. Sistemul nu este atât punctul de plecare, cât elementul în care trăiesc argumentele.“ (§ 105)

O asemenea constatare se confirmă nu numai în viața curentă, ci şi în cazul unor cercetări ştiințifice specializate. Şi aici există lucruri care sunt socotite dincolo de orice îndoială, nu printr-o decizie individuală, ci prin consensul comunității

cercetătorilor. Ca orice om care acționează, cercetătorul nu seamănă câtuşi de puțin cu filozoful (să ne gândim la Descartes) care începe prin a pune la îndoială totul, pentru a stabili apoi, pornind de la acest punct zero, dacă ceva va putea fi asigurat şi acceptat drept cert. În realitate, certitudinea este la început şi ea face posibilă îndoiala. Recunoaşterea faptului că cercetarea ştiințifică modernă se mişcă într-un cadru constituit din supoziții care sunt acceptate o perioadă de timp drept neproblematice constituie un element esențial al aşa-numitei reorientări istorice în filozofia ştiinței, ilustrată de lucrările lui Thomas S. Kuhn, Stephen Toulmin sau Gerald Holton. O schimbare a acestui cadru va reprezenta cea mai profundă prefacere a bazelor vieții ştiințifice. Un precursor al reorientării amintite, Alexandre Koyré, scria în 1943: „Principiul mişcării inerțiale ne apare ca perfect clar, plauzibil şi, practic, evident. Ni se pare întru totul firesc ca un corp aflat în repaus să rămână în repaus, adică să rămână acolo unde e — oriunde ar fi — şi să nu se mişte în mod spontan spre un alt loc. După cum, *converso modo,* ni se pare firesc că atunci când este pus în mişcare să continue să se mişte, anume să se mişte în aceeaşi direcție şi cu aceeaşi viteză deoarece, într-adevăr, nu vedem nici o rațiune ori cauză în virtutea căreia ar trebui să-şi schimbe direcția ori viteza. Toate acestea ne apar nu numai ca plauzibile, ci ca subînțelese.

Suntem convinşi că nimeni nu a gândit vreodată altfel. Totuşi, lucrurile nu stau deloc aşa. De fapt, caracteristicile de a fi «evidente» sau «subînțelese», pe care le-am ataşat concepţiilor evocate mai sus, datează de ieri ... pentru greci, ca şi pentru medievali, ele aveau toate şansele să pară — şi au părut efectiv — evident false; şi chiar absurde. Acest fapt nu poate fi explicat decât dacă admitem sau recunoaştem că toate aceste noţiuni «clare» şi «simple», care formează baza ştiinţei moderne, nu sunt «clare» şi «simple» *per se* şi *in se*, ci numai în măsura în care ele fac parte dintr-un anumit ansamblu de concepte şi de axiome în afara căruia ele nu mai apar deloc «simple».“[1]

Tema spre care gravitează multe dintre însemnările lui Wittgenstein este că în cercetarea ştiinţifică, ca şi în orice alt domeniu al activităţii omeneşti, trebuie să existe, mai întâi, un acord ferm asupra multor lucruri pentru ca să se poată cere şi să se poată examina temeiuri pentru altele. Certitudinea face posibilă îndoiala, recunoaşterea face posibilă cunoaşterea. Există, observă Wittgenstein, cercetări cu privire la forma şi la vârsta pământului, dar nimeni nu cercetează dacă Pământul a existat în ultimii o sută de ani. Căci de îndată ce asemenea presupuneri ar fi suspectate

---

[1] Al. Koyré, *Galilei şi revoluţia ştiinţifică din secolul al XVII-lea*, traducere de Valentin Mureşan, Mica Bibliotecă Evrika.

cercetarea a ceea ce este problematic nu ar mai fi posibilă. „Presupunând că un copil m-ar întreba dacă Pământul a existat înainte de naşterea mea, eu i-aş răspunde că Pământul nu există abia începând cu naşterea mea, ci exista deja de mult, mult timp înainte. Şi atunci aş avea sentimentul că spun ceva bizar … ca şi cum copilul m-ar fi întrebat dacă un anumit munte este mai înalt decât o casă înaltă, pe care o văzuse el." (§ 233) Unul din primele lucruri pe care ni le însuşim atunci când reuşim să ne orientăm în anumite situații practice, când deprindem un anumit gen de activitate, este tocmai capacitatea de a distinge cele acceptate ca sigure de cele care trebuie să fie supuse cercetării, cele care sunt acceptate fără temeiuri de cele pentru care trebuie să cerem temeiuri. „Când copilul învață limbajul, învață în acelaşi timp ce este de cercetat şi ce nu este de cercetat. Când învață că în cameră este un dulap, nu este învățat să se întrebe dacă nu cumva ceea ce vede mai târziu este tot un dulap sau doar un soi de decor de teatru." (§ 472) Regresul la infinit în întemeiere, ca argument sceptic, ca şi încercările persistente ale criticilor scepticismului de a face față acestei aporii, pot să ia ființă şi să supraviețuiască doar în mediul unei reflecții de principiu. Căci în viața reală, îndoiala este întotdeauna localizată, punctuală. Problema care a dat atâta bătaie de cap filozofilor pur şi simplu nu survine, fiindcă niciodată nu ne îndoim de toate în acelaşi timp.

O mare varietate de situații imaginate de Wittgenstein converg spre o concluzie căreia el îi dă diferite formulări: „Cine ar vrea să se îndoiască de toate, acela nici nu ar ajunge până la îndoială. Însuşi jocul îndoielii presupune deja certitudinea.“ (§ 115) „Comportamentul dubitativ şi nedubitativ. Primul există doar când există şi celălalt.“ (§ 354) „O îndoială fără sfârşit nici măcar nu mai este o îndoială.“ (§ 625) Mai repede sau mai târziu, lanțul întemeierii îşi află capătul în ceea ce este acceptat drept neîndoielnic. Căci altfel nu s-ar putea afirma şi proba nimic. Există numeroase propoziții care au, ce-i drept, forma unor propoziții de experiență, dar nu sunt, totuşi, supuse controlului experienței. Propoziția „Există obiecte fizice“ este una dintre ele. Negarea ei nu este adevărată sau falsă, ci lipsită de sens. Abia acceptarea tacită a unei mari varietăți de asemenea propoziții face posibile acele întrebări şi îndoieli asupra cărora se va concentra o anumită cercetare. Wittgenstein observă că ține de logica oricărei cercetări că, *în fapt*, anumite lucruri nu sunt puse la îndoială. (Vezi § 342.) Acest *în fapt* indică tocmai că îndoielile sunt întotdeauna localizate, pe fundalul a ceea ce este sustras din capul locului îndoielii. Spre deosebire de filozof, omul care acționează şi cercetează nu-şi pune întrebarea dacă tot ceea ce crede ar putea să fie eronat. El acceptă, pur şi simplu, o sumă de lucruri. „Aceasta nu înseamnă însă că noi nu *putem* cerceta

totul şi de aceea suntem nevoiţi să ne mulţumim cu presupunerea. Dacă vrem ca uşa să se rotească, balamalele trebuie să fie fixe." (§ 343)

Modul în care Wittgenstein priveşte lucrurile nu are, aşadar, nimic doctrinar. El se distinge net de abordarea filozofiei transcendentale clasice care îşi propune să delimiteze un cadru dat o dată pentru totdeauna al gândirii şi cunoaşterii noastre în genere. Pentru Wittgenstein, graniţa dintre ceea ce oamenii acceptă, într-un context local şi istoric, drept sigur şi ceea ce ei socotesc ipotetic şi, prin urmare, demn de cercetat, este relativă şi mobilă. Autoritatea a ceea ce acceptăm fără nici o probă este una deplină, dar nu absolută, atemporală. Balamalele pot să fie şi ele schimbate, însă uşa nu se poate mişca fără balamale.

Nu va fi subliniat îndeajuns cât de diferit este acest mod de a gândi de cel care se bucură de susţinere şi de prestigiu printre filozofi. Karl Popper, de pildă, îl invoca pe cercetătorul austriac Karl Bühler care a distins trei funcţii ale limbajului: funcţia expresivă, prin care limbajul comunică emoţiile şi gândurile vorbitorului, funcţia de semnalizare, prin care limbajul stimulează sau declanşează anumite reacţii, şi funcţia descriptivă a limbajului. Acestora Popper le adaugă o a patra funcţie, funcţia argumentativă. Primele două funcţii — afirmă filozoful — sunt funcţii inferioare, comune animalelor şi omului, iar ultimele două

sunt funcțiile superioare, cele specifice limbajului omenesc. Cea mai importantă funcție a limbajului, susținea Popper, este funcția argumentativă, cea care face posibilă producerea și examinarea critică a temeiurilor în favoarea unei anumite afirmații. El dezaproba explicit centrarea interesului filozofic asupra expresiei și comunicării[1]. Departe de orice intenție de a se angaja într-o discuție teoretică, Wittgenstein subliniază, dimpotrivă, însemnătatea acelei funcții de comunicare a limbajului prin care fiecare individ se integrează într-un consens preexistent, acel consens care susține viața comunității la nivelul ei de bază, fundamental. „Vreau aici să-l privesc pe om ca animal; ca pe o ființă primitivă, căreia i se atribuie instinct, dar nu raționament. Ca pe o ființă într-o stare primitivă. Căci nu trebuie să ne fie rușine de acea logică care este suficientă ca mijloc primitiv de comunicare. Limbajul nu a apărut din raționament.“ (§ 475) Dacă privim lucrurile din această perspectivă, atunci înțelegem mai bine că producerea și cercetarea temeiurilor, discuția critică presupun un consens care precede examinarea critică a argumentelor și o face posibilă. Discuția critică și argumentarea

---

[1] Vezi K. R. Popper, *Conjecturi și infirmări*, traducere de Constantin Stoenescu, Editura Trei, 2001, pp. 179–180 și K. R. Popper, *Epistemologie fără subiect cunoscător*, traducere de Ilie Pârvu, în *Epistemologie. Orientări contemporane*, Editura Politică, 1974, pp. 84–85.

încep în punctul în care există loc pentru îndoială. Ori de câte ori se poate crea impresia că oameni rezonabili pun în discuție convingeri care țin de sistemul de referință se va presupune că nu este vorba de o greşeală, ci de o stare momentană de confuzie, de dificultăți de comunicare.

Scepticismul filozofic ne apare, din această perspectivă, drept un răspuns la o întrebare care nu poate fi nici cel puțin pusă. „Nu pot să spun că eu am temeiuri bune pentru opinia că pisicile nu cresc în copaci sau că eu am avut un tată şi o mamă. Dacă cineva se îndoieşte de asta — cum s-ar putea întâmpla aşa ceva?“ (§ 282) Temeiurile pot fi cerute doar acolo unde există loc pentru îndoială.

Aceste clarificări constituie suportul observațiilor critice ale lui Wittgenstein cu privire la ceea ce spunea Moore despre certitudine. Moore enumera afirmații despre fapte foarte diferite, sub multe aspecte: „Am un corp şi am două mâini.“, „Nu am fost niciodată pe Lună.“, „Înainte de a mă fi născut au existat multe lucruri care au formă şi mărime în trei dimensiuni.“, „Am perceput şi percep corpul meu ca şi alte lucruri, inclusiv alte corpuri omeneşti.“ Ceea ce apropie aceste propoziții este că un om normal nu se va putea înşela în legătură cu ceea ce afirmă ele. „Omul nu se poate *înșela*. («Poate» este aici folosit în mod logic, şi propoziția spune că în aceste împrejurări un om nu poate spune nimic fals.) Dacă Moore

ar fi exprimat contrariul acestor propoziții pe care le declară certe, nu doar că n-am fi de părerea lui, ci l-am considera bolnav mintal.“ (§ 155) Or, dacă în cazul unor asemenea propoziții nu poate exista nici o îndoială, atunci este însă înşelător să se spună că le *ştim* în sensul că am avea bune temeiuri pentru a le afirma. Ceea ce îi reproşează Wittgenstein lui Moore este că exprimările lui ar putea crea o anumită impresie, impresia că noi nu punem la îndoială asemenea propoziții deoarece avem bune temeiuri să fim siguri de ele. Or, ceea ce distinge asemenea propoziții despre fapte de multe alte propoziții descriptive este că ele au un rol aparte. Ca propoziții acceptate drept sigure înaintea oricărei cercetări, ele oferă fundalul necesar pentru o evaluare, pe bază de temeiuri, a tuturor celorlalte propoziții despre fapte. Nu are, prin urmare, sens, să arătăm de ce acceptăm asemenea propoziții şi să-i demonstrăm celui care le-ar pune la îndoială sau le-ar nega — scepticului sau idealistului — că nu este îndreptățit să o facă, aşa cum procedează Moore. A sugera că acceptăm asemenea propoziții deoarece avem cele mai bune temeiuri pentru a crede în adevărul lor înseamnă a nu înțelege locul aparte pe care îl ocupă ele în sistemul cunoaşterii noastre despre fapte. „În loc de «Ştiu» se poate spune în unele cazuri «Aşa este: bazează-te pe asta». În unele cazuri însă: «Asta am învățat-o deja de ani de zile»; şi uneori: «Sunt sigur că este aşa».“ (§ 176)

Cel care citește cu înțelegere însemnările lui Wittgenstein nu va mai fi surprins de unele observații care îi pot contraria pe filozofi, acei autori care s-au specializat în elaborarea de distincții conceptuale și în formularea de teze generale. Wittgenstein caracterizează, bunăoară, toate acele lucruri de la sine înțelese care fac posibilă funcționarea jocurilor de limbaj ale unei comunități ca aparținând *logicii*. Să ne amintim că autorul *Tractatus*-ului distingea net propozițiile logicii, ca propoziții lipsite de conținut informativ, de propozițiile care descriu stări de lucruri. Este tipul de distincții cărora le va întoarce spatele gândirea mai târzie a lui Wittgenstein. Lui Wittgenstein nu i se mai pare acum nepotrivit să folosească cuvântul *logică* pentru a desemna toate convingerile acceptate drept indiscutabile, acele convingeri care fac posibile jocurile de limbaj ale unei comunități omenești, asigură comunicarea neproblematică și inteligibilitatea. Despre aceste propoziții Wittgenstein va spune (vezi § 494) că ele nu pot fi puse în discuție atât timp cât nu renunțăm la toate judecățile noastre. Ele au caracterul unor reguli. Ne putem, prin urmare, întreba dacă distincția dintre condiții formale ale noncontradicției și coerenței vorbirii noastre și propozițiile despre fapte este într-adevăr mai fundamentală decât cea dintre ceea ce *recunoaștem* și ceea ce *cunoaștem*, dintre propoziții a căror contestare ne apare drept ceva ininteligibil

şi cele a căror negare va putea fi socotită, cel mult, drept o eroare. Din perspectiva acelui mod de a privi lucrurile care apropie tot ceea ce a scris sau a spus studenților şi interlocutorilor săi Wittgenstein, în ultimele două decenii ale vieții, pe primul plan este distincția dintre ceea ce el a numit sistemul de referință şi tot ceea ce există şi se susține doar prin raportare la sistemul de referință. Şi aceasta deoarece prin funcția lor în viața oamenilor, condițiile formale ale noncontradicției şi coerenței vorbirii noastre şi acele convingeri care nu sunt supuse discuției şi cercetării stau pe acelaşi plan. De *logică* ține pentru Wittgenstein tot ceea ce nu se spune, nu se discută şi, până la urmă, nici nu se poate spune şi discuta. Sunt lucruri care se arată doar în utilizarea expresiilor limbajului. „Nu ajung oare tot mai aproape de a spune că logica, până la urmă, nu poate fi descrisă? Trebuie să priveşti practica limbajului şi atunci o vezi." (§ 501) *Logica* este, aşadar, domeniul certitudinii, un domeniu ale cărui granițe nu sunt date o dată pentru totdeauna, ci prin formele de viață specifice unei comunități omeneşti. Ea cuprinde lucruri pe care am uitat că le-am deprins odată, lucruri pe care nu le discutăm vreodată în viața de fiecare zi. Cu privire la ceea ce ține de *logică* ne-ar putea cere explicații doar oamenii care trăiesc într-o cu totul altă cultură. Şi noi nu am fi în stare să le dăm explicații care să-i satisfacă. „Mi-aş putea imagina

că Moore a fost prins de un trib sălbatic, şi ei îşi exprimă bănuiala că el a venit de undeva dintre Pământ şi Lună. Moore le spune că el ştie că…, dar nu le poate oferi temeiuri pentru certitudinea sa, fiindcă ei au idei fanteziste despre capacitatea de a zbura a unui om şi nu ştiu nimic despre fizică.“ (§ 264) Dacă folosim cuvântul *logică* pentru a desemna întregul sistem de referință al unei comunități, rezultă că nu va mai exista o graniță precisă între *logică* şi propoziții de experiență. *Logica* este comparată de Wittgenstein cu albia unui râu, iar schimbarea ei cu deplasarea albiei. „Dacă cineva ar spune «Deci şi logica este o ştiință empirică», el nu ar avea dreptate. Dar este corect că aceeaşi propoziție poate fi o dată tratată ca supusă testului experienței, altă dată ca regulă a verificării.“ (§ 98) Să observăm că acest mod de a vorbi despre *logică* nu este chiar atât de provocator cât poate părea la prima vedere. Căci ori de câte ori ne raportăm doar la acele elemente ale sistemului de referință care se modifică cel mai greu sau deloc în trecerea de la o cultură la alta, de la o epocă istorică la alta, ne vom apropia de folosirea curentă a cuvântului *logică*. Ceea ce deosebeşte cel mai mult modul de a privi lucrurile al lui Wittgenstein de cel caracteristic pentru filozoful de orientare formal-analitică nu este, în acest caz, o folosire esențial diferită a unui cuvânt ca *logică*, ci ceva mult mai semnificativ. Teoreticianul limbajului

va spune că ceea ce propune Wittgenstein este înlocuirea unei caracterizări *semantice* cu o caracterizare *pragmatică* a logicii. Ceea ce urmăreşte însă Wittgenstein prin însemnările sale despre certitudine este mai degrabă deplasarea atenției cititorului de la distincții categoriale spre o mai bună înțelegere a rolului pe care îl au diferite expresii în acele situații în care limbajul funcționează şi „roțile nu se învârt în gol".

Dacă există o rețea densă de convingeri acceptate în mod necondiționat, convingeri pe care individul şi le însuşeşte, ca bază a gândirii şi acțiunii sale, prin educație şi experiența vieții, adică pe temeiul unei autorități exterioare, ne putem întreba dacă şi cum este posibilă schimbarea unora dintre ele. Wittgenstein sugerează că vom putea înțelege cel mai bine cum devin posibile asemenea schimbări considerând situațiile în care oameni din culturi îndepărtate intră pentru prima dată în contact, iar unii reuşesc să le „treacă" celorlalți convingeri care fac parte din straturi mai adânci ale sistemului lor de referință. Într-un asemenea caz se vede clar că schimbarea acelor convingeri care constituie premise indispensabile ale inteligibilității nu va putea fi consecința producerii unor temeiuri, a argumentării. În mod evident, lipseşte însăşi acea temelie necesară pentru ca una din părți să poată recepta în mesajul celeilalte ceea ce oameni într-o anumită măsură raționali ar putea recunoaşte drept

temeiuri sau *argumente*. Singura cale pe care un individ va putea fi integrat într-o cultură semnificativ diferită de cea în care s-a născut şi a trăit este acceptarea necondiţionată a unei autorităţi exterioare, asemănătoare aceleia care este în exerciţiu la primele începuturi ale educaţiei copilului. Trecerea de la o autoritate la alta are loc prin ceea ce Wittgenstein numeşte *persuasiune* sau *convertire*. La capătul procesului, noile sale convingeri vor fi resimţite de cel convertit drept clare ca lumina soarelui şi pe deplin neîndoielnice. Iar cele pe care şi le însuşise prin naştere şi educaţie drept străine şi de neînţeles. „Unde se întâlnesc cu adevărat două principii care nu pot fi reconciliate, acolo fiecare om îl declară pe celălalt nebun şi eretic. Spuneam că l-aş «combate» pe celălalt, — dar atunci nu-i voi oferi *temeiuri*? Desigur, dar cât de departe ajung ele? La capătul temeiurilor stă *persuasiunea*. (Gândeşte-te la ce se întâmplă când misionarii îi convertesc pe băştinaşi.)" (§ 611–12) Mulţi oameni instruiţi din lumea noastră vor fi înclinaţi să creadă că punerea persuasiunii înaintea temeiurilor ar constitui o contestare frontală a raţionalităţii. Aceasta ar fi însă o judecată pripită. Căci ceea ce încearcă Wittgenstein este să deschidă calea spre o înţelegere mai nuanţată, mai complex articulată a raţionalităţii, acea înţelegere care ne dă posibilitatea să dăm seama de situaţii în care survin dificultăţi de comunicare

între oameni capabili să-și folosească rațiunea precum și de modul în care devine posibilă, uneori, depășirea unor asemenea dificultăți. Atât timp cât nu survine persuasiunea, singura care face cu putință depășirea graniței ce desparte sisteme de referință fundamental diferite, argumentele se vor dovedi neputincioase. „Se poate întreba: «Poate avea cineva un temei plauzibil pentru a crede că Pământul există de puțin timp, poate de la nașterea sa?» — Presupunând că i s-a spus mereu așa, ar avea el un temei de îndoială? Oamenii au crezut că sunt în stare să producă ploaia; de ce nu ar putea fi un rege crescut în credința că lumea a început odată cu el? Și dacă Moore și acest rege s-ar întâlni și ar discuta, oare chiar ar putea Moore să-i dovedească că propria sa credință este cea corectă? Nu spun că Moore nu ar putea să-l convertească pe rege la modul său de a vedea lucrurile, dar ar fi o convertire de un gen aparte: regele ar fi condus să privească lumea altfel.“ (§ 92)

Cititorul care a parcurs aceste rânduri și-ar putea forma o impresie greșită. El ar putea fi înclinat să creadă că mișcări ale gândirii și motive care conferă o anumită unitate însemnărilor lui Wittgenstein ar fi relativ simple și liniare, așa cum au fost ele înfățișate aici. De fapt, stilul în care se poate spune ceva despre orientarea generală a gândirii lui Wittgenstein, în ultima parte a vieții sale, va fi unul destul de diferit de maniera lui de a scrie.

Aceasta este o manieră neobişnuită pentru cititorul de filozofie în general. Fără îndoială că începătorul care abordează studiul lucrărilor unor filozofi ca Descartes, Kant, Hegel, Husserl sau Whitehead va întâmpina multe greutăți. În ciuda acestora, el nu va avea nici un fel de îndoieli că în textul care îi stă în față sunt formulate întrebări de ordin principial, că sunt propuse anumite răspunsuri la aceste întrebări în confruntare cu alte puncte de vedere, şi că este conturat, în aceast fel, un sistem de gândire. El se va strădui să desluşească acele fire care leagă o diversitate de idei, reflecții, analize şi argumentări într-un întreg coerent. Iar dacă va fi destul de pregătit şi de perseverent va şi reuşi. Şi va putea fi ajutat în diferite feluri pentru a reuşi cât mai bine. O bună prezentare introductivă a filozofiei unor asemenea autori nu este, desigur, ceva uşor de realizat, dar ea va putea fi obținută cu mijloace, să zicem, normale. Adică prezentând sistematic, fără îndoială într-un mod mai accesibil, o gândire care este ea însăşi sistematică.

Altfel stau lucrurile în cazul manuscriselor lui Wittgenstein. Decisivă nu este împrejurarea că uneori, de exemplu în însemnările despre certitudine, ceea ce a lăsat autorul sunt note pe care nu a mai ajuns să le supună unei prelucrări şi revizuiri. Nici atunci când a făcut-o, stilul lor nu a suferit schimbări semnificative. Mult mai important este faptul că tocmai un mod aparte, cu totul nebişnuit,

de a înțelege sensul și finalitatea activității filozofice este cel care generează o proză fără precedente și continuări în discursul filozofic[1]. Ceea ce îi stă, așadar, în fața ochilor nu răspunde deloc așteptărilor pe care le are cititorul de la un text de filozofie. Lui îi va fi greu să înțeleagă ce urmărește autorul descriind situații de cele mai multe ori posibile, din viața de fiecare zi, formulând, în legătură cu ele, diferite întrebări, dintre care cele mai multe rămân fără răspuns. El va întâmpina îndeosebi dificultăți în identificarea acelor fire care leagă descrieri, comentarii și sentințe aparent disparate. Presupun că în lipsa stimulentului pe care îl reprezintă faima autorului, mulți cititori ar fi tentați să închidă cartea și să o pună deoparte.

Intenția care m-a condus în această prezentare a fost să-i atrag atenția cititorului motivat că substanța însemnărilor lui Wittgenstein despre certitudine, ca și a multor altor manuscrise lăsate de

---

[1] O spune chiar Wittgenstein, într-un *Cuvânt înainte*, scris în 1945, pentru acel manuscris care va fi publicat după moartea lui sub titlul *Cercetări filozofice*. Recunoscând că a făcut încercări nereușite de a suda considerațiile sale într-un întreg sistematic și mărturisind că gândurile sale „paralizau" de îndată ce încerca să le organizeze în acest fel, el conchide: „Iar acest lucru este legat, desigur, de însăși natura cercetării. Căci ea ne obligă să cutreierăm de-a lungul și de-a latul, în toate direcțiile, un teritoriu întins al gândirii." (L. Wittgenstein, *Cercetări filozofice*, traducere de Mircea Dumitru și Mircea Flonta, Humanitas, București, 2003, p. 85.)

el, nu stă în concluzii generale şi în susţinerea lor prin ceea ce am putea recunoaşte drept argumente, ci mai degrabă în încercarea de a influenţa modul nostru de a gândi asupra unor subiecte din cele mai diferite. Şi anume prin descrierea unor situaţii din cele mai familiare, prin întrebări formulate cu referire la ele, prin scurte comentarii care au nu o dată aura enigmaticului. Wittgenstein detesta predica moralizatoare, dar a fost fascinat, cum mărturisesc cei care l-au cunoscut, de povestiri cu un miez moral puternic, fie ele povestiri ale lui Tolstoi sau filme western. Căci interesul lui s-a concentrat în mod constant asupra a ceea ce *se arată* în faptele de viaţă, a ceea ce este greu, uneori aproape imposibil, de prins în formulări generale. Înţeles şi practicat în acest fel, exerciţiul filozofic devine ceva de felul unei opere de artă care arareori îl poate mulţumi pe creatorul ei. Este, mi se pare mie, o explicaţie plauzibilă a reţinerii lui Wittgenstein de a publica chiar şi acele manuscrise asupra cărora a revenit în mod insistent. Nu va trebui, aşadar, să ne surprindă o observaţie, aşezată între paranteze, de la sfârşitul paragrafului 387: „Cred că pentru un filozof, pentru cineva care poate gândi cu mintea lui, poate fi interesant să citească însemnările mele. Chiar şi dacă nu mi-am atins ţinta decât rareori, el tot ar recunoaşte ce scopuri am urmărit eu fără încetare.“ Transpare în aceste rânduri nu numai judecata lipsită

de iluzii a autorului asupra roadelor străduințelor sale, dar şi reprezentarea lui asupra cititorului pe care şi-l dorea.

MIRCEA FLONTA

DESPRE CERTITUDINE

1. Dacă ştii că aici este o mână, ţi le acceptăm şi pe toate celelalte.

(Dacă se spune că o anumită propoziţie nu se poate demonstra, aceasta, fireşte, nu înseamnă că nu poate fi derivată din altele; fiecare propoziţie poate fi derivată din altele. Dar se poate ca acestea să nu fie mai sigure decât ea.) (În acest sens, o remarcă amuzantă a lui H. Newman.)

2. Din faptul că mie — sau tuturora — îmi *pare* aşa, nu decurge şi că *este* aşa.

Se poate însă pune pe bună dreptate întrebarea dacă te poţi îndoi de aceasta cu sens.

3. Dacă, de exemplu, cineva spune „Nu ştiu dacă acolo este o mână“, i s-ar putea spune „Uită-te mai de aproape“. — Această posibilitate ca cineva să se convingă pe sine aparţine jocului de limbaj. Este una dintre trăsăturile lui esenţiale.

4. „Ştiu că sunt un om.“ Ca să vezi cât de neclar este sensul propoziţiei, consideră negaţia ei. Mai

degrabă ea ar putea fi înțeleasă astfel: „Știu că am organe umane.“ (De exemplu un creier, pe care totuși nu l-a văzut încă nimeni.) Dar cum stau lucrurile cu o propoziție ca „Știu că am un creier“? Pot să mă îndoiesc de ea? Pentru *îndoială* nu am temeiuri! Totul vorbește în favoarea ei, și nimic împotrivă. Totuși, ne putem închipui ca în cazul unei operații craniul meu să se dovedească gol.

5. Dacă o propoziție se poate ulterior dovedi falsă, asta depinde de determinările pe care le consider valabile pentru această propoziție.

6. Poate acum cineva să enumere (ca Moore) ceea ce știe? Doar așa, fără nimic în plus, cred că nu. — Căci, altfel, cuvântul „știu“ este folosit greșit. Și prin această folosire greșită pare să se arate o ciudată și extrem de importantă stare mentală.

7. Viața mea arată că știu sau că sunt sigur că acolo este un scaun, o ușă ș.a.m.d. — Îi spun, de exemplu, prietenului meu „Ia loc acolo“, „Închide ușa“ etc. etc.

8. Deosebirea dintre conceptele „a ști“ și „a fi sigur“ nu este deloc de mare importanță cu excepția cazului în care „Știu“ trebuie să însemne: Nu *pot* să mă înșel. La tribunal, de exemplu, în fiecare declarație a martorilor în loc de „Știu“ s-ar putea spune „Sunt sigur“. Ba chiar se poate imagina ca „Știu“ să fie acolo interzis. [Un pasaj din

Wilhelm Meister, în care „Ştii“ sau „Ştiai“ sunt folosite în sensul lui „Erai sigur“, căci lucrurile stăteau altfel decât ştia el.]

9. Atest eu în viaţă că ştiu că aici este o mână (şi anume mâna mea)?

10. Ştiu eu că aici stă culcat un om bolnav? Nonsens! Stau la patul lui, mă uit cu atenţie la trăsăturile sale. — Nu ştiu eu, aşadar, că acolo stă culcat un bolnav? — Nici întrebarea, nici afirmaţia nu au sens. Tot atât de puţin ca şi: „Eu sunt aici“, pe care aş putea-o folosi în orice moment, dacă s-ar ivi ocazia potrivită pentru asta. — Este, oare, atunci şi „2×2=4“ un nonsens şi nu o propoziţie aritmetică adevărată, cu excepţia unor împrejurări determinate? „2×2=4“ este o propoziţie adevărată a aritmeticii — nu „în împrejurări determinate“ şi nici „întotdeauna“ — dar semnele orale sau scrise „2×2=4“ ar putea în chineză să aibă un alt înţeles sau să fie un nonsens manifest, de unde se vede că doar în folosire are o propoziţie sens. Iar afirmaţia „Ştiu că aici stă culcat un bolnav“ folosită într-o situaţie nepotrivită nu pare un nonsens, ci mai degrabă ceva de la sine înţeles, numai fiindcă se poate imagina relativ uşor o situaţie care i se potriveşte şi fiindcă se socoteşte că expresia „Ştiu că…“ este la locul ei pretutindeni unde nu există îndoială (deci şi acolo unde exprimarea îndoielii ar fi ininteligibilă).

11. Pur şi simplu nu vedem cât de specializată este folosirea lui „Ştiu“.

12. — Căci „Ştiu…“ pare să descrie o stare de lucruri care garantează ceea ce este ştiut ca un fapt. Se uită mereu expresia „Credeam că ştiu“.

13. Căci nu este ca şi cum din exprimarea altcuiva „Ştiu că este aşa“ s-ar putea infera propoziția „Este aşa“. Şi nici din exprimare împreună cu faptul că ea nu este o minciună. — Dar nu pot eu oare, din exprimarea mea „Ştiu etc.“ să conchid „Este aşa“? Ba da, şi din propoziția „El ştie că acolo este o mână“ decurge şi „Acolo este o mână“. Dar din exprimarea sa „Ştiu…“ nu decurge că el ştie asta.

14. Trebuie întâi dovedit că el ştie acel lucru.

15. Că nu era posibilă vreo eroare, asta trebuie să fie *dovedit*. Asigurarea „Ştiu asta“ nu este suficientă. Căci ea este doar asigurarea că eu (aici) nu mă pot înşela, şi faptul că eu nu mă înşel cu privire la *acel lucru* trebuie să poată fi stabilit *în mod obiectiv*.

16. „Dacă ştiu ceva, atunci şi ştiu că ştiu aceasta etc.“ revine la: „Ştiu asta“ înseamnă „Nu pot greşi în această privință“. Dacă însă chiar nu pot trebuie să poată fi stabilit în mod obiectiv.

17. Să presupunem acum că spun „Nu pot greşi în privința faptului că aceasta este o carte“ — arătând spre un obiect. Cum ar arăta aici o eroare? Şi am eu oare despre asta o reprezentare *clară*?

18. „Ştiu“ înseamnă adesea: Am temeiurile corecte pentru afirmația mea. Deci dacă celălalt cunoaşte jocul de limbaj, mi-ar admite faptul că ştiu asta. Celălalt trebuie, dacă cunoaşte jocul de limbaj, să-şi poată închipui *cum* se poate şti aşa ceva.

19. Enunțul „Ştiu că aici este o mână“ poate să fie continuat astfel: „căci este mâna *mea,* la care mă uit“. Atunci un om rațional nu se va îndoi că ştiu asta. — Nici idealistul; el va spune că nu era vorba, pentru el, de îndoiala practică, care este exclusă aici, ci că există încă o îndoială *în spatele* acesteia. — Că aceasta este o *iluzie* trebuie arătat în alt fel.

20. „A te îndoi de existența lumii exterioare“ nu înseamnă, de exemplu, a te îndoi de existența unei planete, care este mai târziu dovedită prin observație. — Sau Moore vrea să spună că a şti că aici este o mână este un lucru de alt *fel* decât a şti că există planeta Saturn? Altfel, li s-ar putea indica celor care se îndoiesc descoperirea planetei Saturn, şi să se spună că existența ei a fost dovedită, aşadar şi existența lumii exterioare.

21. Punctul de vedere al lui Moore revine de fapt la a considera conceptul „a ști“ analog conceptelor „a crede“, „a presupune“, „a se îndoi“ în sensul că enunțul „Știu...“ nu poate fi o eroare. Și dacă *este* așa, atunci se poate conchide dintr-o exprimare adevărul unei afirmații. Iar aici va fi trecută cu vederea forma „Credeam că știu“. — Dacă însă această formă nu trebuie permisă, atunci trebuie să fie logic imposibilă și o eroare în *afirmație*. Și de acest fapt trebuie să-și dea seama cel care cunoaște jocul de limbaj; asigurarea unuia demn de crezare că *știe* nu îl poate ajuta cu nimic aici.

22. Ar fi cu siguranță ciudat dacă ar trebui să-l credem pe cel demn de crezare care spune: „Nu mă pot înșela“; sau care spune: „Nu mă înșel“.

23. În cazul în care nu știu dacă cineva are două mâini (de exemplu, dacă i s-au amputat sau nu), îi voi accepta asigurarea că are două mâini, dacă este demn de crezare. Și afirmația lui că *știe* nu poate însemna pentru mine altceva decât că a putut să se convingă de aceasta, deci că brațele lui nu mai sunt, de exemplu, ascunse de pături și bandaje etc. etc. Faptul că aici îl cred pe cel demn de crezare vine din aceea că îi admit posibilitatea de a se convinge singur. Cine însă spune că nu există (poate) obiecte fizice, nu face asta.

24. Întrebarea idealistului ar suna cam așa: „Cu ce drept nu mă îndoiesc eu de existența mâinilor

mele?“ (Şi la aceasta răspunsul nu poate fi: „*Ştiu* că ele există“.) Cine însă întreabă astfel, trece cu vederea că îndoiala cu privire la o existență funcționează numai într-un joc de limbaj, că mai întâi ar trebui, deci, să se pună întrebarea: Cum ar arăta o asemenea îndoială? şi că aceasta nu se înțelege aşa, fără nimic în plus.

25. Şi în privința faptului că „aici este o mână“ ne putem înşela. Doar în anumite circumstanțe nu. — „Şi într-o socoteală cineva poate greşi — doar în anumite circumstanțe nu“.

26. Dar se poate desprinde dintr-o *regulă* în ce circumstanțe este logic exclusă o eroare în folosirea regulilor de calcul?

La ce foloseşte o asemenea regulă? Nu ne-am putea înşela (din nou) în aplicarea ei?

27. Dacă s-ar vrea să se indice pentru aceasta ceva de genul unei reguli, ar apărea în ea expresia „în circumstanțe normale“. Şi circumstanțele normale le recunoaştem, dar nu le putem descrie exact. Mai curând putem descrie o serie de circumstanțe anormale.

28. Ce este «a învăța o regulă»? — *Asta*.

Ce este «a face o greşeală în aplicarea ei»? — *Asta*. Iar ceea ce este indicat aici este ceva nedeterminat.

29. Exersarea în folosirea regulii arată şi ce este o greşeală în aplicarea ei.

30. Când cineva s-a convins, atunci spune: „Da, socoteala este în regulă“, dar el n-a dedus aceasta din starea sa de certitudine. Nu se conchide cu privire la o stare de fapt din propria certitudine.

Certitudinea este *asemenea* unui ton în care se constată starea de lucruri, dar nu se conchide din ton că această stare este îndreptățită.

31. Propozițiile la care se revine iar şi iar, ca sub o vrajă, aş vrea să le elimin din limbajul filozofic.

32. Nu este vorba de faptul că *Moore* ştie că acolo este o mână, ci de faptul că nu l-am înțelege dacă ar spune „Se poate, desigur, să mă înşel în această privință“. Am întreba: „Cum ar arăta o asemenea eroare?“ — de exemplu descoperirea că a fost o eroare?

33. Eliminăm aşadar propozițiile care nu ne duc mai departe.

34. Cine este învățat să calculeze este oare învățat, de asemenea, că se poate încrede în calculul celui care-l învață? Dar aceste explicații trebuie totuşi să aibă odată un capăt. Va fi oare învățat şi că poate să se încreadă în simțurile sale — deoarece i se spune, fireşte, într-o serie de cazuri că în cutare şi cutare caz special *nu* te poți încrede în ele? —

Regulă şi excepție.

35. Dar nu se poate imagina că nu ar exista obiecte fizice? Nu ştiu. Şi totuşi „Există obiecte fizice“ este un nonsens. Să fie oare o propoziție de experiență?

Şi este, oare, *aceasta* o propoziție de experiență: „Se pare că există obiecte fizice“?

36. „A este un obiect fizic“ îl învățăm doar pe acela care fie încă nu înțelege ce înseamnă „A“ fie ce înseamnă „obiect fizic“. Înseamnă, aşadar, a-l învăța ceva despre folosirea cuvintelor, şi „obiect fizic“ este un concept logic. (Precum culoare, măsură, ...) Şi de aceea nu se poate construi o propoziție precum „Există obiecte fizice“.

Asemenea încercări nereuşite întâlnim însă la fiecare pas.

37. Este însă oare un răspuns satisfăcător la scepticismul idealiştilor sau la asigurările realiştilor a spune că propoziția: „Există obiecte fizice“ este un nonsens? Pentru ei totuşi nu este un nonsens. Un răspuns ar fi: această afirmație, sau contrariul ei, este o încercare eşuată de a exprima (ceva) care nu poate fi exprimat aşa. Şi că eşuează, se poate arăta; prin aceasta însă nu a fost încă soluționată chestiunea lor. Trebuie să se realizeze că ceea ce ni s-a prezentat ca o primă expresie a unei dificultăți sau ca răspunsul la ea poate fi tot o expresie cu totul greşită. Aşa cum adesea cel care critică pe bună dreptate un tablou va plasa

mai întâi critica acolo unde nu îi este locul, şi este nevoie de o *cercetare* pentru a găsi punctul potrivit de atac al criticii.

38. Cunoaşterea în matematică. Aici trebuie să ne reamintim mereu de lipsa de importanță a unui „proces lăuntric“ sau „stări interioare“ şi să întrebăm „De ce ar trebui să fie ele importante? Ce mă privesc ele?“ Ceea ce este interesant este cum *folosim* propozițiile matematice.

39. *Aşa* se calculează, în asemenea circumstanțe *tratăm* un calcul drept demn de încredere fără restricții, drept în mod sigur corect.

40. La „Ştiu că acolo este mâna mea“ poate urma întrebarea „Cum ştii aceasta?“, iar răspunsul la ea presupune că *acest lucru* poate fi ştiut *în acest fel*. În loc de „Ştiu că acolo este mâna mea“ s-ar putea deci spune „Acolo este mâna mea“ şi să se adauge *cum* se ştie asta.

41. „Ştiu unde simt durerea“, „Ştiu că o simt *aici*“ este la fel de greşit ca „Ştiu că am dureri“. Însă este corect „Ştiu unde mi-ai atins brațul“.

42. Se poate spune „El crede asta, dar nu este aşa“, însă nu şi „El ştie asta, dar nu este aşa“. Provine oare acest lucru din diferența stărilor mentale a crede şi a şti? Nu. — „Stare mentală“ se poate numi ceva care se exprimă în tonul vorbirii, în

gesturi etc. Ar fi deci *posibil* să se vorbească de o stare mentală a convingerii; şi ea poate fi aceeaşi indiferent dacă se crede ştiindu-se sau dacă se crede în mod fals. A socoti că expresiilor „a crede“ şi „a şti“ trebuie să le corespundă stări diferite ar fi ca şi cum s-ar crede că expresiei „eu“ şi numelui „Ludwig“ trebuie să le corespundă oameni diferiți, pentru că noțiunile sunt diferite.

43. Ce fel de propoziție este aceasta: „Nu se *poate* să ne fi înşelat în calculul 12×12=144“? Trebuie cu siguranță să fie o propoziție a logicii. — Dar nu este ea acelaşi lucru cu, sau nu revine la acelaşi lucru cu constatarea 12×12=144?

44. Dacă ceri o regulă din care să rezulte că aici nu este posibilă o greşeală de calcul, răspunsul este că noi nu am învățat aceasta printr-o regulă, ci chiar prin faptul că am învățat să socotim.

45. *Esența* calculului am aflat-o învățând să calculăm.

46. Dar nu se poate descrie, oare, cum ne convingem că un calcul este demn de încredere? Ba da! Dar aici nu iese la iveală nici o regulă. — Însă ceea ce este mai important este că nu-i nevoie de regulă. Nu pierdem nimic. Calculăm după o regulă, aceasta este suficient.

47. *Aşa* se calculează. Şi calculul este *aceasta*. Ceea ce, de exemplu, învățăm la şcoală. Uită

această siguranță transcendentă, care este legată de conceptul tău de minte.

48. Totuşi dintr-o mulțime de calcule s-ar putea desemna unele ca o dată pentru totdeauna demne de încredere, altele ca încă nesigure. Şi este asta doar o deosebire *logică*?

49. Dar gândeşte-te: chiar când calculul este pentru mine sigur, aceasta este doar o decizie într-un scop practic.

50. Când se spune „Ştiu că … × … = …"? Când s-a verificat calculul.

51. Ce fel de propoziție este aceasta: „Cum ar arăta aici o greşeală!"? Ar trebui să fie o propoziție logică. Dar este o logică care nu este folosită, fiindcă ce învață ea nu se învață prin propoziții. — Este o propoziție logică, deoarece ea descrie situația conceptuală (lingvistică).

52. Această situație nu este aşadar aceeaşi pentru o propoziție ca „La această distanță de Soare există o planetă" şi una ca „Aici este o mână" (şi anume a mea). A doua nu poate fi numită o ipoteză. Dar nu există granițe precise între ele.

53. Am putea deci să-i dăm dreptate lui Moore, dacă îl interpretăm în sensul că o propoziție care spune că aici este un obiect fizic poate avea

acelaşi statut logic ca una care spune că aici este o pată roşie.

54. Căci nu este adevărat că eroarea devine tot mai improbabilă de la planetă la mâna mea. Ci că de la un punct încolo ea nu mai poate fi nici gândită.

Acest lucru este indicat deja de faptul că altfel ar trebui să poată fi gândit că noi ne-am înşelat în *fiecare* enunț despre obiectele fizice, că toate pe care le facem vreodată sunt false.

55. Este deci posibilă *ipoteza* că toate lucrurile din jurul nostru nu există? Nu ar fi ca aceea că am greşit în toate calculele noastre?

56. Dacă se spune: „Poate nu există această planetă şi fenomenul luminos se formează altfel", este nevoie totuşi de un exemplu de obiect *care* există. Acest lucru nu există, — cum există *de exemplu*...

Sau trebuie să se spună că *certitudinea* este doar un punct construit, de care unele lucruri se apropie mai mult, altele mai puțin? Nu. Îndoiala îşi pierde treptat sensul. Tocmai aşa *este* acest joc de limbaj.

Şi logicii îi aparține tot ce descrie un joc de limbaj.

57. Nu s-ar putea ca „*Ştiu*, nu doar presupun, că aici este mâna mea" să fie înțeleasă ca propoziție gramaticală? Deci *nu* temporal. —

Dar atunci nu este o propoziție ca *aceasta*: „Ştiu, nu doar presupun, că văd roşu“?

Şi nu este consecința „Deci există obiecte fizice“ ca aceea că „Există, aşadar, culori“?

58. Dacă „Eu ştiu etc.“ este înțeleasă ca o propoziție logică, atunci fireşte „eu“ nu poate fi important. Şi înseamnă de fapt „În acest caz nu există îndoială“ sau „Expresia «Nu ştiu» nu are în acest caz nici un sens“. Şi de aici urmează de bună seamă că nici „Eu *ştiu*“ nu are sens.

59. „Eu ştiu“ este aici o judecată logică. Doar că realismul nu poate fi dovedit prin ea.

60. Este greşit să se spună că «ipoteza» că *aceasta* este o bucată de hârtie va fi confirmată sau infirmată prin experiență ulterioară şi că, în „Eu ştiu că aceasta este o bucată de hârtie“, „Eu ştiu“ se referă fie la o astfel de ipoteză, fie la o determinație logică.

61. ... O semnificație a unui cuvânt este un gen de folosire a lui.

Căci ea este ceea ce învățăm atunci când cuvântul este prima dată încorporat în limba noastră.

62. De aceea există o corespondență între conceptele „semnificație“ şi „regulă“.

63. Dacă ne imaginăm faptele altfel decât sunt, atunci anumite jocuri de limbaj îşi pierd din

importanță, altele devin importante. Şi astfel se schimbă, şi anume în mod gradual, utilizarea vocabularului limbii.

64. Compară înțelesul unui cuvânt cu „funcția" unui funcționar. Şi „înțelesuri diferite" cu „funcții diferite".

65. Dacă se schimbă jocurile de limbaj, se schimbă conceptele, şi, împreună cu conceptele, semnificațiile cuvintelor.

---

66. Eu fac afirmații despre realitate cu diferite grade de siguranță. Cum se manifestă gradul de siguranță? Ce consecințe are el?

Poate fi vorba, de exemplu, de siguranţa memoriei sau a percepției. Pot fi sigur de un lucru, şi totuşi să ştiu ce probă m-ar convinge că am greşit. De exemplu, sunt pe deplin sigur de anul unei bătălii, dar dacă aş găsi într-o cunoscută lucrare de istorie o altă dată, mi-aş schimba părerea şi nu aş deveni prin aceasta nesigur în toate judecățile mele.

67. Ne-am putea oare închipui un om care greşeşte mereu acolo unde noi considerăm eroarea exclusă şi nici nu o întâlnim vreodată?

El spune, de exemplu, cu aceeaşi siguranță (şi cu toate semnele ei) ca şi mine că locuieşte în

cutare loc, că are cutare vârstă, că vine din cutare oraş etc., dar totuşi se înşală.

Atunci, cum se raportează el faţă de această eroare? Ce trebuie eu să presupun?

68. Întrebarea este: Ce trebuie să spună aici logicianul?

69. Eu aş dori să spun: „Dacă greşesc cu privire la *asta*, atunci, orice aş spune, nu am nici o garanţie că este adevărat". Dar un altul nu va spune, de aceea, despre mine acest lucru, şi nici eu despre un altul.

70. Locuiesc de luni de zile la adresa A, am citit de nenumărate ori numele străzii şi numărul casei, am primit aici nenumărate scrisori şi am dat adresa la nenumărate persoane. Dacă mă înşel în această privinţă, atunci asta nu este o eroare mai mică decât dacă aş crede (în mod fals) că scriu în chineză şi nu în germană.

71. Dacă prietenul meu şi-ar închipui într-o bună zi că locuieşte de mult timp în cutare loc etc. etc., atunci eu nu aş numi aceasta o *eroare*, ci o tulburare mentală, poate una trecătoare.

72. Nu orice opinie falsă de acest fel este o eroare.

73. Care este însă deosebirea dintre o eroare şi o tulburare mentală? Sau care este diferenţa

dintre a trata ceva ca pe o eroare şi a trata ceva ca pe o tulburare mentală?

74. Se poate oare spune: O *eroare* nu are doar o cauză, ci şi un temei? Adică, aproximativ: ea poate fi integrată în ansamblul cunoaşterii corecte a celui care greşeşte.

75. Ar fi acest lucru oare corect: Dacă eu credeam pur şi simplu în mod fals că aici în fața mea este o masă, poate fi încă doar o eroare; dacă însă cred eronat că văd şi folosesc de mai multe luni această masă sau una asemănătoare, aceasta nu mai este o eroare?

76. Scopul meu trebuie, fireşte, să fie să indic ce afirmații s-ar dori să se facă aici, dar nu s-ar putea face cu sens.

77. Voi face, poate, pentru siguranță o înmulțire de două ori, poate i-o voi da altuia să o mai facă o dată. Dar o voi face eu oare de douăzeci de ori la rând, sau o voi da la douăzeci de oameni să o mai facă o dată? Şi este aceasta, oare, o anumită neglijență? Ar fi siguranța cu adevărat mai mare după douăzeci de verificări?

78. Şi pot da un *temei* pentru care ea nu este aşa?

79. Că eu sunt bărbat şi nu femeie poate fi verificat, dar dacă aş spune că sunt femeie şi aş vrea

să explic eroarea prin aceea că n-am verificat afirmația, explicația nu ar fi acceptată.

80. Prin *adevărul* afirmațiilor mele se verifică *înțelegerea* mea privitoare la aceste afirmații.

81. Adică: dacă fac anumite afirmații false, devine prin aceasta nesigur dacă le înțeleg.

82. Ce contează ca o verificare suficientă a unei afirmații ține de logică. Ține de descrierea jocului de limbaj.

83. *Adevărul* anumitor propoziții de experiență ține de sistemul nostru de referință.

84. Moore spune că *știe* că Pământul a existat cu mult înainte de nașterea sa. Și exprimată în acest fel, pare să fie o afirmație despre persoana sa, chiar dacă pe lângă aceasta este și o afirmație despre lumea fizică. Acum, din punct de vedere filozofic nu este interesant dacă Moore știe cutare sau cutare, dar este interesant că acel lucru se poate ști și cum anume poate fi el știut. Dacă Moore ne-ar fi comunicat că știe distanța dintre anumite stele, am fi putut conchide de aici că a întreprins cercetări speciale, și am vrea acum să aflăm care sunt aceste cercetări. Dar Moore alege tocmai un caz în care toți părem că știm ce știe el, și fără a putea să spunem cum. De exemplu eu cred că știu despre acest lucru (existența Pământului)

tot atât cât Moore, şi dacă el ştie că aşa stau lucrurile, cum spune, atunci ştiu şi *eu* asta. Căci nu este ca şi cum ar fi ajuns la propoziția lui pe o cale de gândire care de fapt îmi este accesibilă şi mie, dar nu a fost parcursă de mine.

85. Şi ce ține de faptul că cineva ştie asta? Cunoaşterea istoriei, cumva? El trebuie să ştie ce înseamnă: Pământul există de atâta timp. Căci nu orice om adult şi inteligent trebuie să ştie asta. Vedem oameni construind şi dărâmând case şi suntem conduşi la întrebarea „De cât timp există această casă?“ Dar cum se ajunge să se întrebe aceasta, de exemplu, despre un munte? Şi au oare toți oamenii conceptul de „Pământ“ ca un *corp*, care poate să se formeze şi să dispară? De ce să nu-mi închipui Pământul ca plat, dar în toate direcțiile (şi în adâncime) fără sfârşit? Dar şi atunci s-ar putea spune „Ştiu că acest munte a existat cu mult înainte de a naşterea mea.“ — Dar dacă întâlnesc un om care nu crede acest lucru?

86. Cum ar sta lucrurile dacă s-ar înlocui în propozițiile lui Moore „Ştiu“ cu „Am convingerea de nezdruncinat“?

87. Nu poate oare o propoziție afirmativă, care ar putea funcționa ca ipoteză, să fie folosită şi ca un principiu al cercetării şi acțiunii? Adică să fie sustrasă îndoielii, chiar dacă nu în conformitate

cu o regulă explicită? Pur şi simplu este asumată ca ceva de la sine înțeles, niciodată pusă la îndoială, poate chiar niciodată enunțată.

88. Se poate, de exemplu, ca *întreaga noastră cercetare* să fie dispusă astfel încât prin aceasta anumite propoziții, dacă sunt enunțate vreodată, să fie dincolo de orice îndoială. Ele stau departe de strada pe care se mişcă cercetarea.

89. S-ar dori să se spună: „Totul vorbeşte pentru, şi nimic împotrivă ca mult timp înainte de naşterea mea, Pământul..."

Dar n-aş putea totuşi crede contrariul? Întrebarea este însă: cum se va manifesta practic această opinie? — Poate că cineva spune: „Nu despre aceasta este vorba. O opinie este ce este chiar dacă se manifestă practic sau nu." Se crede că ea este întotdeauna aceeaşi dispunere a minții umane.

90. „Ştiu" are o semnificație primitivă, asemănătoare şi înrudită cu aceea a lui „Văd". („Wissen", „videre".)[1] Şi „Ştiam că este în cameră, dar el nu era în cameră" este ca şi „L-am văzut în cameră, dar el nu era acolo". „Eu ştiu" ar trebui să exprime o relație nu între mine şi un sens al unei propoziții (precum „Cred"), ci între mine şi un fapt, astfel încât *faptul* să fie preluat în conştiința mea.

---

[1] Germ. *Wissen* „a şti", lat. *videre* „a vedea", ambele pe acelaşi radical indo-european **wid-* (*n. trad.*).

(Aici este motivul pentru care se dorește să se spună că de fapt nu se *știe* ceea ce se întâmplă în lumea exterioară, ci numai în domeniul așa-zi-selor date ale simțurilor.) O imagine a cunoașterii ar fi atunci percepția unui proces exterior prin raze vizuale, care îl proiectează în ochi și în conștiință așa cum este. Numai că îndată urmează întrebarea dacă poți fi și sigur de această proiecție. Și această imagine arată de fapt *reprezentarea* pe care ne-o facem despre cunoaștere, dar nu ceea ce stă de fapt la baza acestei reprezentări.

91. Dacă Moore spune că știe că Pământul a existat etc., atunci cei mai mulți dintre noi îi vor da dreptate că el a existat în tot acest timp, și îl vor crede că este convins de aceasta. Dar are el și *temeiul* corect pentru convingerea sa? Căci, dacă nu, atunci el totuși nu *știe* (Russell).

92. Se poate însă întreba: „Poate avea cineva un temei plauzibil pentru a crede că Pământul există de puțin timp, poate de la nașterea sa?“ — Presupunând că i s-a spus mereu așa, — ar avea el un bun temei de îndoială? Oamenii au crezut că sunt în stare să producă ploaia; de ce n-ar putea fi un rege crescut în credința că lumea a început o dată cu el? Și dacă Moore și acest rege s-ar întâlni și ar discuta, oare chiar ar putea Moore să-i demonstreze că propria lui credință este cea corectă? Nu spun că Moore nu ar putea

să-l convertească pe rege la modul său de a vedea lucrurile, dar ar fi o convertire de un gen aparte: regele ar fi condus să privească lumea altfel.

Reflectează la faptul că uneori *simplitatea* sau *simetria* unui mod de a vedea lucrurile ne conving de *corectitudinea* lui, adică: ne determină să trecem la acest mod de a vedea lucrurile. Atunci spunem poate pur şi simplu: „*Aşa* trebuie să fie".

93. Propoziţiile care prezintă ce «*ştie*» Moore sunt toate de aşa fel încât îţi poţi cu greu imagina *de ce* ar crede cineva contrariul. De exemplu, propoziţia că Moore şi-a petrecut toată viaţa la mică distanţă de Pământ. — Eu pot vorbi aici din nou despre mine însumi în loc de a vorbi despre Moore. Ce m-ar putea face să cred contrariul? Fie o amintire, fie faptul că mi s-a spus aceasta. — Tot ce am văzut şi am auzit îmi dă convingerea că nici un om nu a fost vreodată la o distanţă mare de Pământ. Nimic din imaginea mea despre lume nu vorbeşte în favoarea contrariului.

94. Dar eu nu am imaginea mea despre lume pentru că m-am convins de corectitudinea ei; nici pentru că sunt convins de corectitudinea ei. Ci ea este fundalul moştenit pe care eu disting între adevărat şi fals.

95. Propoziţiile care descriu această imagine despre lume ar putea aparţine unui soi de mitologie. Şi rolul lor este asemănător regulilor de joc, iar

jocul poate fi învățat și pur practic, fără reguli explicite.

96. Ne-am putea imagina că anumite propoziții care au forma unor propoziții de experiență au împietrit și au funcționat ca o conductă pentru propozițiile de experiență neîmpietrite, curgătoare; și că în timp această relație s-a modificat, propoziții curgătoare împietrindu-se, iar propoziții solide devenind fluide.

97. Mitologia poate să ajungă din nou în mijlocul curentului, albia gândurilor să se deplaseze. Dar eu deosebesc între mișcarea apei în albie și deplasarea albiei; chiar dacă o separare netă a celor două nu există.

98. Dacă însă cineva ar spune „Deci și logica este o știință empirică", el n-ar avea dreptate. Însă este corect că aceeași propoziție poate fi o dată tratată ca supusă testului experienței, altădată ca regulă a verificării.

99. Într-adevăr, malul fiecărui râu constă în parte din rocă dură, care nu suferă nici o modificare, sau doar una imperceptibilă, și în parte din nisip, care este spălat sau depus de ape când aici, când acolo.

100. Adevărurile despre care Moore spune că le știe sunt de genul unora pe care, în treacăt fie spus, noi toți le știm, dacă el le știe.

101. O astfel de propoziție ar putea fi, de exemplu: „Niciodată corpul meu nu a dispărut, pentru a reapărea după un timp".

102. N-aş putea crede, oare, că odată, fără să ştiu, poate într-o stare de inconştiență, am fost departe de Pământ, ba chiar că alții ştiu aceasta, dar mie nu mi-o spun? Dar asta nu s-ar potrivi câtuşi de puțin cu celelalte convingeri ale mele. Nu că aş putea să descriu sistemul acestor convingeri. Însă convingerile mele formează un sistem, o structură.

103. Iar dacă acum aş spune „Este convingerea mea de nezdruncinat că etc.", aceasta ar însemna şi în acest caz că nu am ajuns la convingere conştient, pe anumite căi ale gândirii, ci că ea este într-atât de ancorată în toate *întrebările și răspunsurile* mele, încât nu mă pot atinge de ea.

104. Sunt convins, de exemplu, şi de faptul că Soarele nu este o gaură în bolta cerească.

105. Orice verificare, orice confirmare şi infirmare a unei presupuneri are loc deja în interiorul unui sistem. Şi anume, acest sistem nu este un punct de plecare mai mult sau mai puțin arbitrar şi îndoielnic al tuturor argumentelor noastre, ci aparține esenței a ceea ce numim noi un argument. Sistemul nu este atât punctul de plecare, cât elementul în care trăiesc argumentele.

106. Un adult i-ar fi povestit unui copil că a fost pe Lună. Copilul îmi povesteşte aceasta, iar eu îi spun că a fost doar o glumă, că acela nu a fost niciodată pe Lună, că nimeni nu a fost vreodată pe Lună: Luna este departe, foarte departe de noi, şi nu poţi să te sui sau să zbori până acolo. — Dacă acum copilul ar insista că poate există o cale prin care se poate ajunge acolo, doar că eu nu o cunosc etc. — ce aş putea să replic? Ce-aş putea să le replic adulţilor unui trib care cred că oamenii merg uneori pe Lună (poate aşa îşi explică visele) şi totuşi admit că nu se poate sui sau zbura acolo cu mijloace obişnuite? — Un copil însă nu se va crampona, de obicei, de o asemenea credinţă şi va fi uşor convins de ceea ce îi vom spune în mod serios.

107. Nu este exact acesta modul prin care un copil poate fi învăţat să creadă într-un Dumnezeu, sau că nu există nici un Dumnezeu, putând să aducă după aceea temeiuri aparent plauzibile pentru una sau pentru cealaltă?

108. „Dar atunci nu există adevăr obiectiv? Nu este sau adevărat sau fals că cineva a fost pe Lună?“ Dacă gândim în sistemul nostru, atunci este sigur că nici un om nu a fost pe Lună. Nu numai că nu ne-a fost relatat aşa ceva în mod serios de către oameni raţionali, ci întregul nostru sistem al fizicii ne interzice s-o credem. Căci aceasta cere răspunsuri la întrebările: „Cum a învins el

gravitația?“, „Cum a putut să trăiască fără atmosferă?“ și o mie altele, cărora nu li s-ar putea răspunde. Cum ar fi însă dacă, în loc de toate aceste răspunsuri, ni s-ar replica: „Nu știm *cum* se ajunge pe Lună, dar cei care ajung acolo recunosc imediat că sunt acolo; doar nici tu nu poți explica totul“? De unul care ar spune aceasta ne-am simți foarte departe din punct de vedere mental.

109. „O propoziție de experiență poate fi *verificată*“ (spunem noi). Dar cum? și prin ce?

110. Ce *contează* ca verificare a ei? — „Dar este aceasta o verificare suficientă? Și, dacă da, nu trebuie ea să fie recunoscută ca atare în logică?“ — De parcă întemeierea n-ar ajunge, cândva, la capăt. Însă capătul nu este presupoziția neîntemeiată, ci modul de a acționa care nu este întemeiat.

111. „Eu *știu* că n-am fost niciodată pe Lună.“ — Asta sună cu totul altfel în împrejurările reale, decât ar suna dacă mai mulți oameni ar fi fost pe Lună și eventual unii fără să știe. În *acest* caz s-ar putea oferi temeiuri pentru această cunoaștere. Nu este oare aici o relație asemănătoare cu aceea dintre regula generală a înmulțirii și anumite înmulțiri efectuate?

Vreau să spun: Faptul că nu am fost niciodată pe Lună este pentru mine ceva *la fel* de sigur ca și orice întemeiere pentru acest fapt.

112. Şi nu asta vrea să spună Moore când spune că el *știe* toate acele lucruri? — Dar este vorba într-adevăr de faptul că ar şti, şi nu de faptul că unele dintre aceste propoziții trebuie să fie pentru noi ceva sigur?

113. Dacă cineva ar vrea să ne învețe matematică, nu ar începe prin a ne asigura că el *știe* că a+b = b+a.

114. Cine nu este sigur de nici un fapt, nu poate fi sigur nici de sensul vorbelor sale.

115. Cine ar vrea să se îndoiască de toate, acela nici nu ar ajunge până la îndoială. Însuşi jocul îndoielii presupune deja certitudinea.

116. În loc de „Ştiu…", n-ar fi putut Moore să spună: „Pentru mine este ceva sigur că…"? Şi chiar: „Pentru mine şi pentru mulți alții este ceva sigur…"

117. De ce îmi este imposibil să mă îndoiesc de faptul că n-am fost niciodată pe Lună? Și cum aş putea încerca s-o fac?

Înainte de toate, presupunerea că poate am fost totuşi acolo mi s-ar părea *fără rost*. Nu ar rezulta din ea nimic, nu s-ar explica prin ea nimic. Ea nu s-ar lega de nimic din viața mea.

Dacă spun „Nimic nu vorbeşte în favoarea ei, dimpotrivă, totul o contrazice", aceasta presupune deja un principiu al vorbirii pentru şi împotrivă.

Adică trebuie să pot spune ce ar *vorbi* în favoarea ei.

118. Ar fi acum corect să spunem: Nimeni nu mi-a deschis până acum craniul, ca să vadă dacă înăuntru se află un creier; dar totul vorbește pentru, și nimic împotrivă, ca să fie găsit un creier înăuntru?

119. Se poate însă spune și: Nimic nu vorbește împotrivă, totul vorbește pentru faptul că acolo se află o masă și atunci când nimeni nu o vede? Ce vorbește, oare, în favoarea acestui lucru?

120. Dacă însă cineva s-ar îndoi de asta, cum s-ar manifesta practic îndoiala sa? Și nu-l putem lăsa să se îndoiască în liniște, de vreme ce această îndoială nu schimbă nimic?

121. Se poate oare spune: „Unde nu există îndoială, nu există nici cunoaștere?"

122. Nu avem nevoie de temeiuri pentru îndoială?

123. Oriunde mă uit, nu găsesc vreun temei pentru a mă îndoi că....

124. Vreau să spun: Folosim judecăți ca principii de judecare.

125. Dacă un orb m-ar întreba „Ai două mâini?", nu m-aș asigura de asta privind. Într-adevăr, nu știu de ce ar trebui să mă încred în ochii mei, dacă m-aș

îndoi de acest lucru. De ce n-ar trebui să-mi testez *ochii* uitându-mă dacă văd două mâini? *Ce* trebuie dovedit *prin ce*?! (Cine hotărăşte *ce* este sigur?)

Şi ce înseamnă enunţul că asta şi asta este ceva sigur?

126. Nu sunt mai sigur de înţelesul cuvintelor mele decât de anumite judecăţi. Pot să mă îndoiesc că această culoare se numeşte „albastru"?

Îndoielile (mele) alcătuiesc un sistem.

127. Căci cum ştiu eu că cineva se îndoieşte? Cum ştiu eu că el foloseşte la fel ca şi mine cuvintele „Mă îndoiesc de asta"?

128. De mic copil am învăţat să judec *aşa*. *Asta înseamnă* a judeca.

129. Aşa am învăţat să judec; *asta* am învăţat să recunosc ca judecată.

130. Dar nu experienţa ne învaţă să judecăm *aşa*, cu alte cuvinte, că este corect să judecăm aşa? Dar cum ne *învaţă* asta experienţa? *Noi* putem să extragem asta din experienţă, dar experienţa nu ne îndrumă să extragem ceva din ea. Dacă ea este *temeiul* pentru ca noi să judecăm aşa (şi nu pur şi simplu cauza), atunci nu mai avem un temei pentru a considera acest lucru drept temei.

131. Nu, experienţa nu este temeiul pentru jocul nostru de a judeca. Şi de asemenea nici succesul său remarcabil.

132. Oamenii au socotit că un rege poate provoca ploaia; *noi* spunem că aceasta contrazice întreaga experiență. Astăzi se consideră că avionul, radioul etc. sunt mijloace de apropiere între popoare și de răspândire a culturii.

133. În circumstanțe obișnuite nu mă conving de faptul că am două mâini uitându-mă. *De ce* nu? A dovedit experiența că lucrul acesta este de prisos? Sau (de asemenea): Am învățat noi, într-un fel oarecare, o lege generală a inducției și ne încredem în ea și aici? — Dar de ce trebuie să fi învățat mai întâi o regulă *generală* și nu direct pe cea specială?

134. Dacă pun o carte într-un sertar, atunci presupun că este acolo înăuntru, dacă nu... „Experiența îmi dă întotdeauna dreptate. Încă nu a existat nici un caz bine confirmat în care o carte să fi dispărut (pur și simplu).“ S-a întâmplat *des* ca o carte să nu mai fie găsită niciodată, deși credeam că știm sigur unde era. — Dar experiența ne învață totuși efectiv că o carte, de exemplu, nu dispare. (De pildă, că nu se evaporă încetul cu încetul.) — Însă oare această experiență cu cărți etc. este cea care ne-a făcut să presupunem că acea carte nu a dispărut? Presupunând că am descoperi că în anumite circumstanțe noi cărțile dispar — nu ne-am schimba noi oare, atunci, presupunerea? Se poate oare tăgădui acțiunea experienței asupra sistemului nostru de presupuneri?

135. Dar nu urmăm noi pur şi simplu principiul că ceea ce s-a întâmplat *întotdeauna* se va întâmpla din nou (sau ceva asemănător)? — Ce înseamnă a urma acest principiu? Îl introducem oare efectiv în raționamentele noastre? Sau el este doar *legea naturii* pe care aparent o urmează inferențele noastre? S-ar putea să fie aceasta din urmă. O verigă în judecățile noastre nu este.

136. Când Moore spune că el *știe* cutare şi cutare, el de fapt doar enumeră propoziții de experiență pe care le acceptăm fără o verificare specială, deci propoziții care în sistemul nostru de propoziții de experiență au un rol logic special.

137. Chiar dacă omul cel mai de încredere m-ar asigura că *știe* că are loc cutare lucru, doar aceasta nu poate să mă convingă că el ştie. Doar că el crede că ştie. De aceea nu ne poate interesa asigurarea lui Moore că ştie... Însă propozițiile pe care Moore le enumeră ca exemple de asemenea adevăruri cunoscute sunt totuşi interesante. Nu pentru că fiecare ştie adevărul lor, sau crede că îl ştie, ci pentru că toate joacă un rol *asemănător* în sistemul nostru de judecăți empirice.

138. De exemplu, nu ajungem la nici una dintre ele printr-o cercetare.

Există, de pildă, cercetări istorice şi cercetări cu privire la forma şi vârsta Pământului, dar nu cu privire la faptul dacă Pământul a existat în

ultimii 100 de ani. Desigur, mulți dintre noi auzim relatări, avem informații despre această perioadă de la părinții și bunicii noștri; dar n-ar putea ei să se înșele? — „Nonsens!“ se va spune, „Cum să se înșele toți acești oameni!“ Dar este acesta un argument? Nu este doar respingerea unei idei? Și poate o determinare conceptuală? Căci dacă aici vorbesc despre posibilitatea unei erori, aceasta schimbă rolul pe care „adevăr“ și „eroare“ le au în viața noastră.

139. Pentru a stabili o practică, nu ajung doar reguli, ci este nevoie și de exemple. Regulile noastre lasă portițe de scăpare, și practica trebuie să vorbească pentru ea însăși.

140. Nu învățăm practica de a face judecăți empirice învățând reguli; suntem învățați *judecăți* și legătura lor cu alte judecăți. Ne este făcută plauzibilă o *totalitate* de judecăți.

141. Când începem să *credem* ceva, nu începem să credem o propoziție izolată, ci un întreg sistem de propoziții. (Lumina se extinde încetul cu încetul asupra întregului.)

142. Nu-mi sar în ochi ca evidente axiome izolate, ci un sistem în care consecințe și premise se sprijină *unele pe altele*.

143. De exemplu, mi se povestește că cineva a urcat acum mulți ani pe acest munte. Cercetez,

acum, întotdeauna credibilitatea celui care-mi relatează, şi dacă acest munte a existat în urmă cu ani de zile? Un copil învață că unii povestitori sunt demni de încredere şi alții nu sunt mult mai târziu decât învață fapte care i se povestesc. El nu învață *deloc* că acel munte există de mult timp; adică întrebarea dacă este aşa nu apare deloc. El înghite, ca să zic aşa, această consecință împreună cu *ceea ce* învață.

144. Copilul învață să creadă o mulțime de lucruri. Adică învață, de exemplu, să acționeze potrivit cu aceste credințe. Încetul cu încetul își clădeşte un sistem a ceea ce crede, şi în interiorul acestuia o parte este de nezdruncinat, alta mai mult sau mai puțin schimbătoare. Ceea ce este stabil nu este astfel fiindcă este manifest sau evident prin sine însuşi, ci este ținut nemişcat de ceea ce se află împrejurul lui.

145. Se doreşte să se spună „*Toate* experiențele mele arată că este aşa". Dar cum fac ele asta? Căci fiecare propoziție pe care ele o indică ține de asemenea de o interpretare particulară a lor.

„Faptul că eu tratez această propoziție drept sigur adevărată caracterizează şi interpretarea pe care o dau eu experienței".

146. Ne formăm despre Pământ *imaginea* unui glob care pluteşte liber în spațiu şi nu se schimbă

în mod esențial într-o sută de ani. Am spus „Ne facem *imaginea* etc.“, și această imagine ne ajută să judecăm diferite stări de lucruri.

Pot, firește, calcula dimensiunea unui pod, uneori pot calcula și că aici un pod este mai potrivit decât un bac etc. etc. — dar undeva trebuie să încep cu o presupunere sau cu o hotărâre.

147. Imaginea Pământului ca un glob este o imagine *bună*, se confirmă peste tot, este și o imagine simplă — pe scurt, lucrăm cu ea fără s-o punem la îndoială.

148. De ce nu mă asigur că am două picioare când vreau să mă ridic de pe scaun? Nu există nici un de ce. Pur și simplu nu o fac. Așa acționez eu.

149. Judecățile mele însele caracterizează modul în care judec, esența judecării.

150. Cum judecă cineva care este mâna lui dreaptă și care cea stângă? Cum știu că judecata mea va fi în acord cu aceea a celorlalți? Cum știu că această culoare este albastru? Dacă aici nu am încredere în *mine*, de ce trebuie să am încredere în judecata celorlalți? Există un de ce? Nu trebuie undeva să încep să am încredere? Adică: trebuie să încep, undeva, prin a nu mă îndoi; și aceasta nu este, ca să zic așa, ceva pripit dar scuzabil, ci aparține faptului de a judeca.

151. Aş dori să spun: Moore nu *ştie* ce afirmă că ştie, dar aceasta este pentru el ceva sigur, ca şi pentru mine; a considera aceasta ca ceva sigur aparţine *metodei* noastre de a ne îndoi şi a cerceta.

152. Propoziţiile care sunt pentru mine ceva sigur nu le învăţ în mod explicit. Le pot *descoperi* ulterior aşa cum descopăr axa de rotaţie a unui corp ce se învârte. Această axă nu stă fixată în sensul că este ţinută pe loc, ci mişcarea în jurul ei o determină ca nemişcată.

153. Nimeni nu m-a învăţat că mâinile mele nu dispar când nu sunt atent la ele. Nici nu se poate spune că presupun adevărul acestei propoziţii în afirmaţiile mele etc. (ca şi cum ele s-ar baza pe ea), în timp ce ea capătă sens abia prin alte afirmaţii ale noastre.

154. Există şi asemenea cazuri în care dacă cineva dă semne de îndoială acolo unde noi nu ne îndoim, noi nu putem înţelege în mod sigur semnele sale drept semne de îndoială.

Adică: Pentru a înţelege semnele sale de îndoială ca semne de îndoială, el trebuie să le dea doar în anumite cazuri, şi nu în altele.

155. În anumite împrejurări un om nu se poate *înşela*. („Poate" este aici folosit în mod logic, şi propoziţia nu spune că în aceste împrejurări un om nu poate spune nimic fals.) Dacă Moore ar

fi exprimat contrariul acelor propoziții pe care le declară certe, nu doar că n-am fi de părerea lui, ci l-am considera bolnav mental.

156. Ca un om să se înşele, trebuie deja ca el să judece în acord cu omenirea.

157. Cum ar fi dacă un om nu şi-ar putea aminti dacă a avut întotdeauna cinci degete sau două mâini? L-am înțelege oare? Am putea noi fi siguri că-l înțelegem?

158. Pot eu, de exemplu, să mă înşel în ceea ce priveşte faptul că această propoziție este formată din cuvinte româneşti, al căror înțeles îl cunosc?

159. În copilărie învățăm fapte, de exemplu că fiecare om are un creier, şi le preluăm cu încredere. Cred că există o insulă, Australia, de cutare formă etc. etc., cred că am avut străbunici, că oamenii care s-au dat drept părinții mei chiar erau părinții mei etc. Această credință poate să nu fie niciodată exprimată, chiar gândul că este aşa poate să nu fi fost niciodată gândit.

160. Copilul învață dând crezare adultului. Îndoiala vine *după* credință.

161. Am învățat o mulțime uriaşă de lucruri şi le-am acceptat pe baza autorității oamenilor,

iar apoi am găsit unele lucruri confirmate sau infirmate prin experiența proprie.

162. Ce se află în manuale, de geografie, de exemplu, iau, în general, drept adevărat. De ce? Spun: Toate aceste fapte au fost confirmate de sute de ori. Dar cum ştiu eu asta? Ce dovadă am pentru asta? Am o imagine a lumii. Este ea adevărată, sau este falsă? Înainte de toate, ea este substratul tuturor cercetărilor şi afirmațiilor mele. Propozițiile care o descriu nu sunt în egală măsură supuse testării.

163. Verifică cineva vreodată faptul că această masă rămâne aici când nimeni nu este atent la ea?

Verificăm istoria lui Napoleon, dar nu verificăm dacă toate relatările despre el se bazează pe iluzii ale simțurilor, înşelătorii etc. Când verificăm în genere ceva, presupunem deja prin aceasta ceva care nu este verificat. Ar trebui acum să spun că experimentul pe care îl fac eventual pentru a testa o propoziție presupune adevărul propoziției că aici chiar este un aparat, pe care cred că-l văd (şi altele de acest fel)?

164. Nu are verificarea un sfârşit?

165. Un copil ar putea să-i spună altuia: „Ştiu că Pământul are deja o vârstă de multe sute de ani“, şi asta ar însemna: Am învățat acest lucru.

166. Greutatea este să ne dăm seama de lipsa de temei a ceea ce credem.

167. Că enunțurile noastre bazate pe experiență nu au toate același statut este clar, de vreme ce o astfel de propoziție poate fi fixată și transformată dintr-o propoziție de experiență într-o normă a descrierii.

Gândește-te la cercetările chimice. Lavoisier face experiențe cu substanțe în laboratorul său și conchide că la ardere se întâmplă cutare și cutare. Nu spune că s-ar putea întâmpla altă dată altfel. El îmbrățișează o anumită imagine a lumii, pe care, desigur, nu a inventat-o, ci a învățat-o de mic copil. Spun imagine a lumii și nu ipoteză, fiindcă ea este fundamentul de la sine înțeles al cercetării sale și, ca atare, nu este exprimată.

168. Dar ce rol joacă presupunerea că o substanță A reacționează față de o substanță B în circumstanțe egale mereu la fel? Sau asta face parte din definiția unei substanțe?

169. S-ar putea considera că există propoziții care exprimă faptul că este *posibilă* o chimie. Și acestea ar fi propoziții ale unei științe a naturii. Căci pe ce s-ar putea ele baza, dacă nu pe experiență?

170. Eu cred ceea ce oamenii îmi transmit într-un anumit fel. Așa cred eu fapte care țin de

geografie, chimie, istorie etc. Aşa *învăţ* ştiinţele. A învăţa se bazează, fireşte, pe a crede.

Cine a învăţat că Mont Blanc are 4 000 de metri altitudine, cine s-a uitat pe hartă, spune acum că *ştie* asta.

Şi se poate acum spune: Acordăm încredere în acest fel, deoarece s-a confirmat astfel?

171. Un motiv principal pentru ca Moore să presupună că el nu a fost pe Lună este acela că nimeni nu a fost pe Lună şi nimeni nu *putea* să ajungă acolo; iar aceasta o credem pe baza a ceea ce învăţăm.

172. Poate se spune „Trebuie totuşi să stea un principiu la baza acestei încrederi“, dar ce poate realiza un asemenea principiu? Este el mai mult decât o lege a naturii privitoare la «a considera drept adevărat»?

173. Stă oare în puterea mea ceea ce cred? sau ceea ce cred cu o convingere de nezdruncinat?

Eu cred că acolo este un scaun. Nu pot să mă înşel? Dar pot eu oare să cred că mă înşel? Pot eu măcar să iau asta în considerare? — Şi nu aş *putea* să rămân la opinia mea indiferent de ce aş afla mai târziu? Însă este oare credinţa mea *întemeiată*?

174. Acţionez cu *deplină* certitudine. Dar această certitudine este propria mea certitudine.

175. „Ştiu asta" îi spun altuia; şi aici există o justificare. Dar pentru credința mea nu există nici una.

176. În loc de „Ştiu" se poate spune în unele cazuri „Aşa este: bazează-te pe asta". În unele cazuri însă: „Asta am învățat-o deja de ani de zile"; şi uneori: „Sunt sigur că este aşa."

177. Ceea ce ştiu, cred.

178. Modul greşit în care Moore foloseşte propoziția „Ştiu..." constă în faptul că el o ia drept o exprimare care este la fel de neîndoielnică ca şi „Am dureri". Şi cum din „Ştiu că este aşa" rezultă „Aşa este", nici acest din urmă fapt nu poate fi pus la îndoială.

179. Ar fi corect să spunem: „Cred..." are adevăr subiectiv; dar „Ştiu..." nu.

180. Sau „Cred..." este o exteriorizare, dar nu şi „Ştiu...".

181. Cum ar fi dacă Moore, în loc de „Ştiu că...", ar fi spus „Jur că..."?

182. Reprezentarea mai primitivă este aceea că Pământul nu a avut *niciodată* un început. Nici un copil nu are vreun temei să se întrebe de cât timp există *Pământul*, căci toate schimbările se petrec *pe* el. Dacă ceea ce se numeşte Pământ

chiar a luat naştere la un moment dat, ceea ce este destul de greu de reprezentat, atunci se presupune, fireşte, un început într-un timp imemorial.

183. „Este sigur că Napoleon, după bătălia de la Austerlitz.... Ei bine, atunci este sigur şi că Pământul exista pe atunci.“

184. „Este sigur că noi nu am venit pe această planetă de pe o alta acum 100 de ani.“ Ei bine, e la fel de sigur pe cât sunt astfel de lucruri.

185. Mi s-ar părea ridicol să vreau să mă îndoiesc de existenţa lui Napoleon; dar dacă cineva s-ar îndoi de existenţa Pământului în urmă cu 150 de ani, poate aş fi mai degrabă înclinat să ascult, căci acum el pune la îndoială întregul nostru sistem de dovezi. Nu mi se pare că acest sistem este mai sigur decât o certitudine din interiorul lui.

186. „Aş putea presupune că Napoleon nu a existat şi că este o poveste, dar nu şi că *Pământul* nu a existat acum 150 de ani.“

187. *Ştii* tu că Pământul exista pe atunci?“ — „Sigur că ştiu. Am aflat-o de la cineva care se pricepe foarte bine.“

188. Mi se pare că cel care se îndoieşte de existenţa Pământului în acel timp lezează esenţa întregii

evidențe istorice. Și nu pot spune despre aceasta din urmă că este sigur *corectă*.

189. Cândva trebuie să se ajungă de la explicație la pura descriere.

190. Ceea ce numim evidență istorică arată că Pământul a existat cu mult înainte de nașterea mea; — ipoteza opusă nu are *nimic* în favoarea ei.

191. Dacă totul vorbește în favoarea unei ipoteze și nimic împotrivă — este ea atunci sigur adevărată? Ea poate fi caracterizată astfel. — Dar este ea în mod sigur în concordanță cu realitatea, cu faptele? — Cu această întrebare te rotești deja în cerc.

192. Există, desigur, justificare; dar justificarea are un capăt.

---

193. Ce înseamnă: Adevărul unei propoziții este *sigur*?

194. Prin cuvântul „sigur“ exprimăm întreaga convingere, lipsa oricărui dubiu, și încercăm astfel să-i convingem pe alții. Asta este certitudine *subiectivă*.

Când este însă ceva sigur în mod obiectiv? — Când nu este posibilă o eroare. Dar ce fel de posibilitate este aceasta? Nu trebuie oare ca eroarea să fie *logic* exclusă?

195. Dacă cred că stau în camera mea şi nu este aşa, atunci nu se va spune că am comis o *eroare*. Însă prin ce se deosebeşte în mod esenţial o eroare de acest caz?

196. Dovadă sigură este ceea ce *admitem* ca necondiţionat sigur, pe baza căruia *acţionăm* cu siguranţă, fără vreo îndoială.

Ceea ce numim „eroare“ joacă un rol bine determinat în jocurile noastre de limbaj, şi de asemenea ceea ce luăm drept dovadă sigură.

197. Ar fi însă un nonsens să spunem că noi considerăm ceva drept dovadă sigură fiindcă este cu siguranţă adevărat.

198. Mai degrabă trebuie să luăm mai întâi în considerare rolul deciziei pentru şi împotriva unei propoziţii.

199. Folosirea expresiei „adevărat sau fals“ poate induce în eroare pentru că este ca şi cum s-ar spune „este în concordanţă cu faptele sau nu“, şi întrebarea care se pune este tocmai ce înseamnă aici „concordanţă“.

200. „Propoziţia este adevărată sau falsă“ înseamnă doar că trebuie să fie posibilă o decizie în favoarea sau împotriva ei. Dar asta nu spune cum arată temeiul unei asemenea decizii.

201. Gândeşte-te că cineva ar întreba: „Este cu adevărat corect ca noi să ne bazăm pe mărturia

memoriei (sau simțurilor) noastre, aşa cum o facem?“

202. Anumite propoziții ale lui Moore aproape că declară că avem un drept să ne bazăm pe această mărturie.

203. [Tot[1] ce considerăm dovadă indică faptul că Pământul a existat cu mult înainte de naşterea mea. Ipoteza contrară nu are *nici un fel* de confirmare.

Dacă totul vorbeşte *în favoarea* unei ipoteze şi nimic împotriva ei, este ea în mod obiectiv sigură? Ea ar putea fi *numită* astfel. Dar este ea *neapărat* în acord cu lumea faptelor? În cel mai bun caz ea ne arată ce înseamnă „a fi în acord“. Ni se pare dificil să ne-o închipuim falsă, dar şi să-i dăm o utilizare.]

Căci în ce constă acest acord dacă nu în faptul că ceea ce este dovadă în aceste jocuri de limbaj vorbeşte în favoarea propoziției noastre? (*Log. Phil. Abh.*[2])

204. Însă întemeierea, justificarea dovezii ajunge la un sfârşit; — însă sfârşitul nu este faptul

---

[1] Pasaj şters cu o linie (*n. ed.*).

[2] Prescurtarea lui *Logische Philosophische Abhandlung*. Este vorba de titlul german al lucrării de tinerețe a lui Wittgenstein, a cărei traducere engleză, împreună cu originalul german, a fost publicată în 1922 sub titlul *Tractatus Logico-Philosophicus* (*n. trad.*).

că anumite propoziții ne sar în ochi în mod nemijlocit ca adevărate, aşadar nu este un gen de *vedere* din partea noastră, ci *acțiunea* noastră, care stă la baza jocului de limbaj.

205. Dacă ceea ce este adevărat este ceea ce este întemeiat, atunci temeiul nu este nici *adevărat*, nici fals.

206. Dacă cineva ne-ar întreba „Dar este asta *adevărat*?“, i-am putea spune „Da“; şi dacă ar cere temeiuri, i-am putea spune „Nu-ți pot oferi temeiuri, dar dacă vei învăța mai mult, vei fi şi tu de această părere“.

Dacă aceasta nu s-ar întâmpla, ar însemna că el nu poate învăța, de exemplu, istorie.

207. „Ciudată întâmplare, că toți oamenii al căror craniu a fost deschis aveau un creier!“

208. Am o convorbire telefonică cu New York-ul. Prietenul meu îmi spune că arbuştii săi au muguri de cutare fel. Acum sunt convins că arbustul este... Sunt convins şi că Pământul există?

209. Faptul că Pământul există este mai degrabă o parte a întregii *imagini* care constituie punctul de plecare a ceea ce cred.

210. Întăreşte oare convorbirea mea telefonică cu N.Y. convingerea mea că Pământul există?

Unele lucruri ne par sigure şi sunt scoase din circulaţie. Sunt, ca să zic aşa, mutate pe o linie moartă.

211. Ele dau formă consideraţiilor noastre, cercetărilor noastre. Poate cândva erau disputate. Dar poate că ele au aparţinut din timpuri imemoriale *eşafodajului* tuturor consideraţiilor noastre. (Fiecare om are părinţi.)

212. Noi considerăm, de exemplu, în anumite circumstanţe un calcul ca verificat îndeajuns. Ce ne dă dreptul la asta? Experienţa? Nu ar putea ea să ne înşele? Trebuie să ne oprim undeva cu justificarea, şi atunci rămâne propoziţia că *aşa* calculăm.

213. Propoziţiile noastre „de experienţă“ nu formează o masă omogenă.

214. Ce mă împiedică să presupun că această masă, când nimeni nu se uită la ea, fie dispare, fie îşi schimbă culoarea şi forma şi apoi, când o priveşte din nou cineva, se reîntoarce la vechea ei stare? — „Dar cine va presupune aşa ceva!“ — am dori să spunem.

215. Aici vedem că ideea «concordanţei cu realitatea» nu are o aplicare clară.

216. Propoziţia „Este scris“.

217. Pe cel care ar presupune că *toate* calculele noastre ar fi nesigure şi că noi nu ne putem

baza pe nici unul (cu justificarea că pretutindeni sunt posibile greşeli), noi l-am declara, poate, nebun. Dar putem oare să spunem că greşeşte? Nu reacționează el, pur şi simplu, altfel? Noi ne bazăm pe ele, el nu, noi suntem siguri, el nu.

218. Pot eu să cred, pentru o clipă, că am fost vreodată în stratosferă? Nu. Atunci *știu* eu contrariul, — ca Moore?

219. Pentru mine, ca om rațional, nu poate să existe vreo îndoială în această privință. — Aşa este. —

220. Omul rațional *nu* are anumite îndoieli.

221. Pot să mă îndoiesc de ceea ce *vreau* să mă îndoiesc?

222. Este imposibil să mă îndoiesc de faptul că nu am fost niciodată în stratosferă. Ştiu eu, de aceea, acest lucru? Este el, de aceea, adevărat?

223. N-aş putea oare să fiu nebun şi să nu mă îndoiesc de ceea ce ar fi trebuit neapărat să mă îndoiesc?

224. „Ştiu că acest lucru nu s-a întâmplat niciodată, căci dacă s-ar fi întâmplat, ar fi fost imposibil să-l uit."

Dar, presupunând că s-a întâmplat, totuşi, îl vei fi uitat. Şi cum ştii tu că era imposibil să-l uiți? Nu doar din experiența anterioară?

225. Lucrul de care mă țin strâns nu este *o* propoziție, ci o rețea de propoziții.

226. Chiar pot eu să iau în mod serios în considerare presupunerea că am fost cândva pe Lună?

227. „Este oare asta ceva ce se poate uita?!"

228. „În asemenea împrejurări oamenii nu spun: «Poate noi am uitat cu toții acest lucru» şi altele de felul acesta, ci presupun că..."

229. Vorbirea noastră îşi primeşte sensul prin restul acțiunilor noastre.

230. Ne întrebăm: Ce facem cu un enunț „Eu *știu*..."? Căci nu este vorba de procese sau stări ale minții.

Şi *în acest fel* trebuie decis dacă ceva este sau nu cunoaştere.

231. Dacă cineva s-ar îndoi de existența Pământului în urmă cu 100 de ani, atunci eu nu aş înțelege aceasta din *următorul* motiv: pentru că nu aş şti ce mai admite acel om ca dovadă şi ce nu.

232. „Am putea să ne îndoim de fiecare dintre aceste fapte în parte, dar n-am putea să ne îndoim de *toate*".

Nu ar fi mai corect să spunem: „Nu ne îndoim de *toate*"?

Faptul că nu ne îndoim de ele toate este chiar modul în care noi judecăm, aşadar modul în care acționăm.

233. Presupunând că un copil m-ar întreba dacă Pământul a existat înainte de naşterea mea, i-aş răspunde că Pământul nu există abia începând cu naşterea mea, ci exista deja de mult, mult timp înainte. Şi atunci aş avea sentimentul că spun ceva bizar. Ca şi cum copilul m-ar fi întrebat dacă un anumit munte este mai înalt decât o casă înaltă, pe care o văzuse el. Aş putea să-i răspund cuiva la această întrebare doar făcându-l mai întâi să înțeleagă o imagine a lumii.

Iar dacă răspund la întrebare cu siguranță, ce îmi dă mie, oare, această siguranță?

234. Cred că am strămoşi şi că fiecare om are. Cred că există diferite oraşe, şi, în general, cred în datele principale ale geografiei şi ale istoriei. Cred că Pământul este un corp, pe a cărui suprafață ne mişcăm, şi că el dispare brusc, sau ceva de felul acesta, la fel de puțin ca orice alt corp solid: această masă, această casă, acest copac etc. Dacă aş dori să mă îndoiesc că Pământul exista deja de multă vreme la naşterea mea, ar trebui să mă îndoiesc de atâtea şi atâtea lucruri care sunt pentru mine ceva sigur.

235. Şi faptul că ceva este pentru mine sigur nu se bazează pe prostia sau credulitatea mea.

236. Dacă cineva ar spune „Pământul nu de mult timp a…" — ce ar contesta el prin asta? Ştiu eu oare?

Ar trebui să fie asta o aşa-numită convingere ştiinţifică? Nu ar putea să fie una mistică? Trebuie ca prin aceasta să contrazică neapărat fapte istorice? Sau chiar geografice?

237. Dacă spun „Această masă nu exista acum o oră", atunci probabil vreau să spun că a fost confecţionată mai târziu.

Dacă spun „Acest munte pe atunci nu exista încă", vreau poate să spun că s-a format mai târziu — poate în mod vulcanic.

Dacă spun „Acest munte nu exista acum o jumătate de oră", acesta este un enunţ atât de ciudat, încât nu este clar ce vreau să spun: dacă, de exemplu, vreau să spun ceva fals, dar ştiinţific. Poate se consideră că enunţul că muntele încă nu exista pe atunci este foarte clar, oricum ţi-ai imagina contexul. Dar gândeşte-te că cineva spune: „Acest munte nu exista în urmă cu un minut, ci altul exact la fel". Numai contextul obişnuit lasă să apară clar ce este avut în vedere.

238. Aş putea aşadar să-l întreb mai departe pe acela care spune că Pământul nu a existat înainte de naşterea lui, pentru a afla cu care dintre convingerile mele nu este el de acord. Şi atunci ar *putea* fi cazul ca el să contrazică vederile mele

fundamentale. Şi dacă ar fi aşa, ar trebui să las lucrurile aici.

Tot aşa dacă spune că a fost cândva pe Lună.

239. Fireşte, cred că fiecare om are doi părinți care sunt oameni; dar catolicii cred că Isus a avut doar o mamă omenească. Şi alții ar putea crede că există oameni care nu au nici un părinte, şi să nu acorde nici o încredere tuturor dovezilor contrare. Catolicii cred şi că în anumite condiții o azimă îşi schimbă cu totul natura, şi, totodată, că toate dovezile arată contrariul. Aşadar dacă Moore ar spune „Eu ştiu că acesta este vin şi nu sânge", catolicii l-ar contrazice.

240. Pe ce se bazează credința că toți oamenii au părinți? Pe experiență. Şi cum pot eu să-mi întemeiez această credință sigură pe experiența mea? Nu o întemeiez numai pe faptul că i-am cunoscut pe părinții anumitor oameni, ci pe tot ceea ce am învățat despre viața sexuală, anatomia şi fiziologia oamenilor; de asemenea, pe ceea ce am auzit şi am văzut în cazul animalelor. Dar este aceasta într-adevăr o dovadă?

241. Nu este aici o ipoteză, care, aşa cum *cred* eu, s-a confirmat pe deplin iarăşi şi iarăşi?

242. Nu trebuie oare să spunem la fiecare pas: „Eu *cred* asta cu certitudine"?

243. „Ştiu…“ se zice când suntem pregătiţi să oferim temeiuri constrângătoare. „Ştiu“ se referă la o posibilitate de a demonstra adevărul. Se poate arăta dacă cineva ştie ceva, presupunând că el este convins de acel lucru.

Dacă însă ceea ce crede el este de aşa natură încât temeiurile pe care le poate da nu sunt mai sigure decât afirmaţia sa, atunci nu poate spune că ştie ceea ce crede.

244. Dacă cineva spune „Eu am un corp“, el poate fi întrebat „Cine vorbeşte aici cu această gură?“

245. Cui îi spune cineva că ştie ceva? Lui însuşi sau altuia. Dacă şi-o spune sie însuşi, cum se distinge aceasta de constatarea că el este *sigur* că lucrurile stau aşa? Nu există vreo certitudine subiectivă că eu ştiu ceva. Subiectivă este certitudinea, dar nu cunoaşterea. Aşadar dacă-mi spun mie însumi „Eu ştiu că am două mâini“ şi aceasta nu vrea să exprime doar certitudinea mea subiectivă, atunci trebuie să mă pot convinge pe mine însumi că am dreptate. Dar asta nu pot, căci faptul că am două mâini nu este mai puţin sigur înainte de a mă uita la ele decât după. Însă aş putea să spun: „Faptul că am două mâini este o credinţă de nestrămutat“. Aceasta ar exprima faptul că nu sunt dispus să accept nimic ca dovadă împotriva acestei propoziţii.

246. „Aici am ajuns la un fundament al tuturor credințelor mele.“ „Această poziție o voi *păstra*!“ Dar nu se întâmplă asta numai pentru că sunt pe deplin *convins* de acel lucru? — Cum este asta: a fi pe deplin convins?

247. Cum ar fi să mă îndoiesc acum de faptul că am două mâini? De ce nu-mi pot reprezenta deloc aceasta? Ce-aş crede, dacă n-aş crede acest lucru? Încă nu am vreun sistem în care să poată exista această îndoială.

248. Am ajuns la baza convingerilor mele.
Şi despre această fundație aproape că s-ar putea spune că este susținută de întreaga casă.

249. Ne facem o imagine greşită despre *îndoială*.

250. Faptul că am două mâini este, în circumstanțe normale, tot atât de sigur ca orice aş putea aduce ca dovadă în favoarea lui.
De aceea nu am cum să consider vederea mâinii mele ca dovadă în favoarea lui.

251. Nu înseamnă oare asta că voi acționa necondiționat în conformitate cu această credință şi nu mă voi lăsa influențat de nimic?

252. Dar nu este vorba numai de faptul că *eu* cred în acest fel că am două mâini, ci că fiecare om rațional face asta.

253. La baza credinței întemeiate stă credința neîntemeiată.

254. Fiecare om «rațional» acționează *astfel*.

255. Îndoiala are anumite manifestări caracteristice, dar ele îi sunt caracteristice numai în anumite circumstanțe. Dacă cineva ar spune că se îndoieşte de existența mâinilor sale, privindu-le iarăşi şi iarăşi din toate părțile, încercând să se convingă că nu este un joc de oglinzi sau ceva asemănător, noi nu am fi siguri dacă ar trebui să numim aceasta îndoială. I-am putea descrie comportarea ca una asemănătoare îndoielii, dar jocul său nu ar fi al nostru.

256. Pe de altă parte, jocul de limbaj se schimbă cu trecerea timpului.

257. Dacă cineva mi-ar spune că se îndoieşte de faptul că are un corp, l-aş considera pe jumătate nebun. Însă n-aş şti ce-ar însemna să-l conving de faptul că are un corp. Şi dacă spunându-i ceva i-aş elimina îndoiala, eu nu aş şti cum am reuşit şi de ce.

258. Eu nu ştiu cum trebuie folosită propoziția „Eu am un corp".

Aceasta nu se aplică neapărat şi propoziției că am fost întotdeauna pe Pământ sau aproape de Pământ.

259. Cine s-ar îndoi de existența Pământului în urmă cu 100 de ani, ar putea avea o îndoială științifică, dar și una filozofică.

260. Aș dori să rezerv expresia „Știu“ pentru cazurile în care este folosită în comunicarea lingvistică normală.

261. Nu-mi pot imagina acum o îndoială rațională cu privire la existența Pământului în ultimii 100 de ani.

262. Pot să-mi imaginez un om care a crescut în circumstanțe cu totul speciale și a fost învățat că Pământul a apărut în urmă cu 50 de ani, și de aceea și crede asta. Pe acesta noi l-am putea învăța: Pământul este de mult timp etc. — Am încerca să-i dăm imaginea noastră despre lume.

Aceasta s-ar întâmpla printr-un soi de *persuasiune*.

263. Elevul îi *crede* pe profesorii săi și *crede* manualele.

264. Mi-aș putea imagina că Moore a fost prins de un trib sălbatic, și ei își exprimă bănuiala că el ar fi venit de undeva dintre Pământ și Lună. Moore le spune că el știe că..., dar nu le poate oferi temeiurile pentru certitudinea sa, fiindcă ei au idei fanteziste despre capacitatea de a zbura a unui om și nu știu nimic despre fizică. Aceasta ar fi o ocazie pentru a rosti acel enunț.

265. Dar ce spune enunțul mai mult decât „Nu am fost niciodată în cutare loc şi am temeiuri constrângătoare să cred asta“?

266. Şi aici ar trebui să se mai spună şi ce sunt temeiuri constrângătoare.

267. „Nu am numai impresia vizuală a unui copac, ci eu *știu* că acesta este un copac.“

268. „Ştiu că aceasta este o mână.“ — Şi ce este o mână? — „Ei bine, de pildă *asta.*“

269. Sunt eu mai sigur că nu am fost niciodată pe Lună decât că nu am fost niciodată în Bulgaria? De ce sunt aşa de sigur? Ei bine, ştiu şi că nu am fost nicăieri în apropiere, de exemplu în Balcani.

270. „Am temeiuri constrângătoare pentru certitudinea mea.“ Aceste temeiuri fac ca certitudinea să fie obiectivă.

271. Ce este un temei concludent pentru ceva, nu hotărăsc eu.

272. Eu ştiu = Îmi este cunoscut ca sigur.

273. Dar când se spune despre ceva că este sigur?

Căci faptul că ceva *este* sigur poate fi disputat; şi anume, atunci când ceva este sigur în mod *obiectiv*.

Există nenumărate propoziții generale bazate pe experiență pe care le luăm drept sigure.

274. O astfel de propoziție este aceea că dacă i se taie cuiva un braț, acesta nu mai crește la loc. O alta este că cineva căruia i s-a tăiat capul este mort și nu va mai fi viu niciodată.

Se poate spune că experiența ne învață aceste propoziții. Dar prin experiență nu le învățăm izolat, ci învățăm o mulțime de propoziții ce depind unele de altele. Dacă ar fi izolate, aș putea eventual să mă îndoiesc de ele, căci nu am nici o experiență referitoare la ele.

275. Dacă experiența este temeiul pentru această certitudine a noastră, atunci este vorba, firește, despre experiența trecută.

Și nu doar din experiența *mea*, ci și din a celorlalți dobândesc eu cunoaștere.

Acum s-ar putea spune că tot experiența ne face să dăm crezare altora. Dar ce experiență mă face să cred că tratatele de anatomie și fiziologie nu conțin ceva fals? Este, ce-i drept, adevărat că această încredere este *susținută* și de propria mea experiență.

276. Noi credem, ca să zic așa, că această clădire mare există, și vedem un colțișor sau altul din ea, când aici, când dincolo.

277. „Nu mă pot împiedica să cred…“

278. „Sunt liniştit că este aşa.“

279. Este perfect sigur că automobilele nu cresc din pământ. — Simțim că dacă cineva ar putea crede contrariul, atunci ar putea da crezare la *tot* ceea ce noi considerăm imposibil şi ar putea contesta tot ceea ce luăm noi drept sigur.

Dar cum se leagă această *singură* opinie de toate celelalte? Am dori să spunem că cine o poate crede nu acceptă întregul nostru sistem de verificare.

Acest sistem este ceva pe care omul îl asimilează prin observație şi instruire. Intenționat nu spun „învață“.

280. După ce a văzut şi a auzit cutare şi cutare, el nu se mai poate îndoi de faptul că…

281. *Eu*, L. W., cred, sunt sigur, că prietenul meu nu are în corp sau în cap rumeguş, deşi nu am pentru asta nici o dovadă directă a simțurilor. Sunt sigur pe baza a ceea ce mi s-a spus, a ceea ce am citit şi a experiențelor mele. Să mă îndoiesc de asta mi se pare o nebunie, desigur iarăşi în acord cu alții; dar *eu* sunt de acord cu ei.

282. Nu pot să spun că eu am temeiuri bune pentru opinia că pisicile nu cresc în copaci sau că eu am avut un tată şi o mamă.

Dacă cineva se îndoieşte de asta — cum s-ar putea întâmpla aşa ceva? Ar trebui oare ca el să

nu fi crezut niciodată, de la bun început, că a avut părinți? Dar ne putem oare închipui așa ceva, dacă el nu a fost învățat acest lucru?

283. Căci cum poate un copil să se îndoiască imediat de ceea ce este învățat? Aceasta n-ar putea să însemne decât că el nu poate învăța anumite jocuri de limbaj.

284. Din cele mai vechi timpuri oamenii au ucis animale, le-au folosit pieile, oasele etc. etc. în anumite scopuri; s-au bizuit, fără șovăială, pe faptul că vor găsi în animale asemănătoare părți asemănătoare.

Ei au învățat mereu din experiență, și din acțiunile lor se poate vedea că ei cred anumite lucruri cu siguranță, fie că exprimă sau nu aceste credințe. Prin asta, firește, nu vreau să spun că omul ar *trebui* să acționeze așa, ci doar că așa acționează.

285. Dacă cineva caută ceva și scormonește, poate, pământul într-un anume loc, el arată prin asta că el crede că ceea ce caută se află acolo.

286. Ceea ce credem depinde de ceea ce învățăm. Cu toții credem că este imposibil să ajungi pe Lună; dar ar putea exista oameni care să creadă că așa ceva este posibil și că uneori chiar se întâmplă. Noi spunem: aceștia nu știu multe din cele pe care le știm noi. Și oricât de siguri ar fi de opinia lor — ei greșesc și noi știm asta.

Dacă ne comparăm sistemul nostru de cunoştinţe cu al lor, sistemul lor se arată a fi de departe mai sărac.

23.9.50

287. Veveriţa nu conchide prin inducţie că va avea nevoie de provizii şi în iarna următoare. Şi tot atât de puţin avem noi nevoie de o lege a inducţiei pentru a ne justifica acţiunile şi previziunile.

288. Eu ştiu nu numai că Pământul a existat cu mult înainte de naşterea mea, ci şi că el este un corp mare, că acest lucru a fost stabilit, că eu şi alţi oameni avem mulţi strămoşi, că există cărţi despre toate acestea, că astfel de cărţi nu mint etc. etc. Şi toate acestea eu le ştiu? Le cred. Acest corp al cunoaşterii mi-a fost transmis, iar eu nu am nici un temei să mă îndoiesc de el, ci, dimpotrivă, am tot felul de confirmări.

Şi de ce n-ar trebui să spun că ştiu toate aceste lucruri? Nu se spune chiar aşa?

Dar nu numai eu ştiu sau cred toate acestea, ci şi ceilalţi. Sau, mai degrabă, eu *cred* că ei le cred.

289. Sunt ferm convins că ceilalţi cred, că ei cred că ştiu, că toate acestea sunt aşa.

290. Eu însumi am scris în cartea mea că un copil învaţă să înţeleagă un cuvânt în cutare fel: Ştiu eu asta sau o cred? De ce nu scriu într-un

asemenea caz „Eu cred...“, ci pur şi simplu propoziția afirmativă?

291. Noi ştim că Pământul este rotund. Ne-am convins definitiv de faptul că este rotund.

Vom ține la această opinie cu excepția cazului când ni s-ar modifica întreaga noastră concepție asupra naturii. „Cum ştii tu asta?“ — O cred.

292. Experimente ulterioare nu le pot *dezminți* pe cele de dinainte; pot cel mult să ne schimbe întregul mod de a vedea lucrurile.

293. Un caz asemănător este propoziția „Apa fierbe la 100°C.“

294. *Aşa* ne convingem noi, *asta* se numeşte „a fi convins pe bună dreptate de ...“.

295. Nu avem aşadar, în acest sens, o *dovadă* a propoziției? Dar faptul că acelaşi lucru s-a întâmplat din nou nu este o dovadă pentru ea; însă spunem că ne dă un drept să o acceptăm.

296. Asta *numim* „întemeiere empirică“ a presupunerilor noastre.

297. Nu învățăm doar că anumite experimente au avut cutare şi cutare rezultate, ci învățăm şi concluzia. Şi, fireşte, aici nu este nimic greşit. Căci această propoziție este un instrument pentru o anumită folosire.

298. Că suntem cu totul siguri de acest fapt nu înseamnă doar că fiecare în parte este sigur de el, ci şi că noi aparţinem unei comunităţi care este unită prin cunoaştere şi educaţie.

299. *We are satisfied that the earth is round*[1].

10.3.51

300. Nu toate corectările vederilor noastre sunt pe acelaşi nivel.

301. Presupunând că nu este adevărat că Pământul a existat cu mult înainte de naşterea mea, cum ar trebui să ne imaginăm descoperirea acestei greşeli?

302. Nu foloseşte la nimic să spunem „Poate ne înşelăm“ în cazul în care, dacă *nici o* dovadă nu este credibilă, nu va fi demnă de crezare nici dovada prezentă.

303. De exemplu, dacă am calculat întotdeauna greşit şi 12×12 nu face 144, de ce ar trebui să ne mai încredem în orice alt calcul? Şi, fireşte, acest lucru este exprimat greşit.

---

[1] În engleză în original: „Suntem convinşi că Pământul este rotund“ (*satisfy* are şi sensul „a satisface, a mulţumi“) (*n. trad.*).

304. Însă eu nu *greșesc* în această formulă din tabla înmulțirii. S-ar putea să spun mai târziu că am fost zăpăcit, dar nu că aş fi greşit.

305. Aici este *din nou* necesar un pas asemănător cu cel al teoriei relativității.

306. „Nu ştiu dacă aceasta este o mână." Dar ştii tu ce înseamnă cuvântul „mână"? Şi nu spune „Ştiu ce înseamnă el acum pentru mine." Şi nu este oare un fapt empiric că *acest* cuvânt se foloseşte *astfel*?

307. Iar aici este ciudat că, deşi sunt cu totul sigur de folosirea cuvintelor, nu am nici o îndoială în această privință, totuşi nu pot da nici un *temei* pentru felul în care acționez. Dacă aş încerca, aş putea da 1000, dar nici unul care să fie atât de sigur ca ceea ce ele ar trebui să întemeieze.

308. «Cunoaştere» şi «siguranță» aparțin unor *categorii* diferite. Ele nu sunt două «stări sufleteşti» cum ar fi «a presupune» şi «a fi sigur». (Aici admit că are sens pentru mine să spun „Ştiu ce înseamnă (de exemplu) cuvântul «îndoială»", şi că această propoziție atribuie cuvântului „îndoială" un rol logic.) Ce ne interesează acum nu este siguranța, ci cunoaşterea. Adică ne interesează faptul că asupra anumitor propoziții de experiență nu poate exista vreo îndoială, dacă este să fie posibil faptul de a judeca în genere. Şi de asemenea:

Sunt înclinat să cred că nu tot ceea ce are forma unei propoziții de experiență chiar este o propoziție de experiență.

309. Oare regulă şi propoziție de experiență trec una într-alta?

310. Un elev şi un profesor. Elevului nu i se poate explica nimic, fiindcă îl întrerupe mereu pe profesor cu îndoieli, de exemplu cu privire la existența lucrurilor, la înțelesul cuvintelor etc. Profesorul spune: „Nu mă mai întrerupe şi fă ce-ți spun; îndoielile tale nu au acum încă nici un sens."

311. Sau imaginează-ți că elevul pune la îndoială istoria (şi tot ceea ce este legat de ea), ba chiar şi existența Pământului în urmă cu 100 de ani.

312. Îndoiala îmi apare aici ca fiind găunoasă. Dar nu este atunci tot aşa şi *credința* în istorie? Nu; ea este legată de atât de multe lucruri.

313. Aşadar *aceasta* este ceea ce ne face să credem o propoziție? Ei bine, chiar gramatica lui „a crede" este legată de aceea a propoziției crezute.

314. Închipuie-ți că elevul ar întreba într-adevăr: „Este oare acolo o masă şi când mă întorc cu spatele; şi atunci când *nimeni* n-o vede?" Ar trebui atunci ca profesorul să-l liniştească? Şi să spună: „Bineînțeles că este acolo!"

Poate profesorul îşi va pierde puţin răbdarea, dar va presupune că elevul se va dezobişnui să pună astfel de întrebări.

315. Adică profesorul va simţi că aceasta nu este, de fapt, o întrebare legitimă.

Şi tot aşa ar sta lucrurile dacă elevul s-ar îndoi de legitatea naturii, aşadar de îndreptăţirea raţionamentelor inductive. — Profesorul ar simţi că aceasta doar îi ţine pe loc pe el şi pe elev, că în acest fel elevul rămâne împotmolit şi nu avansează în învăţare. — Şi ar avea dreptate. Ar fi ca şi cum cineva ar căuta un obiect într-o cameră; deschide un sertar şi nu îl vede acolo; apoi îl închide din nou, aşteaptă şi îl deschide din nou, ca să vadă dacă nu cumva acum el este, poate, acolo, şi continuă astfel. El nu a învăţat încă să caute. Şi tot aşa elevul acela nu a învăţat încă să întrebe. Nu a învăţat *acel* joc pe care noi vrem să-l facem să-l înveţe.

316. Şi nu este acelaşi lucru ca şi dacă elevul ar împiedica desfăşurarea lecţiei de istorie îndoindu-se dacă Pământul chiar...?

317. Această îndoială nu aparţine îndoielilor jocului nostru. (Dar nu ca şi cum noi am fi ales acest joc!)

12.3.51

318. «Întrebarea nici nu se pune.» Răspunsul la ea ar caracteriza o *metodă*. Însă nu există o

graniță precisă între propoziții metodologice și propoziții din interiorul unei metode.

319. Dar n-ar trebui atunci să se spună că nu există o graniță precisă între propoziții ale logicii și propoziții de experiență? Imprecizia este tocmai cea proprie graniței dintre *regulă* și propoziție de experiență.

320. Aici trebuie, cred eu, să reflectăm la faptul că însuși conceptul de «propoziție» nu este precis.

321. Eu spun totuși: Fiecare propoziție de experiență poate să fie transformată într-un postulat — și să devină atunci o normă a descrierii. Dar și față de acest lucru sunt neîncrezător. Propoziția este prea generală. Aproape că se va spune că „fiecare propoziție de experiență poate, teoretic, să fie transformată...", dar ce înseamnă aici „teoretic"? Prea sună a *Log. Phil. Abh*[1].

322. Cum ar sta lucrurile dacă elevul n-ar vrea să creadă că acest munte a existat acolo tot timpul de când datează memoria omenirii?

Am spune că el nu are nici un *temei* pentru această neîncredere.

323. Deci neîncrederea rațională trebuie să aibă un temei?

---

[1] V. nota 2 de la p. 90.

Am putea să spunem şi: „Omul rațional crede asta.“

324. Aşadar nu l-am numi rațional pe cel care crede ceva în pofida dovezilor ştiințifice.

325. Când spunem că *ştim* că…, avem în vedere faptul că fiecare om rațional în situația noastră ar şti şi el acel lucru, că ar fi irațional să se îndoiască de el. Tot aşa şi Moore vrea să spună nu doar că *el* ştie că el etc. etc., ci şi că orice om înzestrat cu rațiune aflat în situația lui ar şti, la fel, acele lucruri.

326. Cine ne spune însă ce este rațional de crezut în *această* situație?

327. S-ar putea, prin urmare, spune: „Omul rațional crede: că Pământul a existat cu mult înainte de naşterea sa, că şi-a petrecut viața pe suprafața Pământului sau nu departe de ea, că, de exemplu, nu a fost niciodată pe Lună, că posedă un sistem nervos şi diferite organe interne ca toți ceilalți oameni etc. etc.“

328. „Eu ştiu asta *tot aşa cum* ştiu că mă numesc L. W.“

329. «Dacă se îndoieşte de *asta* — orice ar mai însemna aici „a se îndoi“ — atunci el nu va învăța niciodată acest joc.»

330. Propoziția „Știu…“ exprimă așadar aici dispoziția de a crede anumite lucruri.

13.3.

331. Dacă noi chiar acționăm cu siguranță pe baza unei credințe, este de mirare că de multe lucruri nu ne putem îndoi?

332. Imaginează-ți că cineva, fără a dori să *filozofeze*, ar spune: „Nu știu dacă am fost vreodată pe Lună; nu îmi *amintesc* să fi fost vreodată acolo.“ (De ce ar fi acest om atât de fundamental diferit de noi?)

Înainte de toate: Cum ar fi știut el că este pe Lună? Cum își reprezintă el asta? Compară: „Nu știu dacă am fost vreodată în satul X.“ Dar n-aș putea spune nici acest lucru dacă X s-ar afla în Turcia, căci știu că n-am fost niciodată în Turcia.

333. Întreb pe cineva: „Ai fost vreodată în China?“ El răspunde: „Nu știu.“ Atunci totuși s-ar spune: „Nu *știi*? Ai vreun motiv să crezi că poate ai fost cândva acolo? Ai fost tu, de exemplu, în apropierea graniței chineze? Sau au fost părinții tăi acolo, pe vremea nașterii tale?“ — În mod normal europenii știu dacă au fost sau nu în China.

334. Adică: omul rațional se îndoiește *de acest lucru* doar în cutare și cutare împrejurări.

335. Procedura într-un tribunal se bazează pe faptul că împrejurările conferă afirmațiilor o

anumită plauzibilitate. De exemplu, afirmația că cineva a venit pe lume fără părinți n-ar fi acolo luată în considerare niciodată.

336. Dar ceea ce oamenilor li se pare rațional sau irațional se schimbă. În anumite timpuri oamenilor li se pare rațional ceva care în alte timpuri părea irațional. Şi invers.

Dar nu există aici un indiciu obiectiv?

Oameni *foarte* inteligenți şi educați cred în istoria creației din Biblie şi alții o consideră dovedită ca falsă, şi temeiurile acestora le sunt cunoscute primilor.

337. Nu putem face nici un experiment dacă nu există lucruri de care să nu ne îndoim. Aceasta însă nu înseamnă că anumite presupoziții sunt acceptate pe încredere. Când scriu o scrisoare şi o expediez, presupun că va ajunge, mă aştept la asta.

Când fac un experiment, nu mă îndoiesc de existența aparatului pe care-l am în fața ochilor. Am o mulțime de îndoieli, dar nu o am pe *aceasta*. Când fac un calcul, eu cred, fără să mă îndoiesc, că cifrele de pe hârtie nu se schimbă de la sine, de asemenea mă încred tot timpul în memoria mea, şi mă încred în ea în mod necondiționat. Aici intervine aceeaşi siguranță ca aceea că n-am fost niciodată pe Lună.

338. Să ne închipuim însă nişte oameni care n-ar fi cu totul siguri de aceste lucruri, ci ar spune,

poate, că este *foarte* probabil aşa şi că nu merită să se îndoiască de ele. Unul ca aceştia ar spune, dacă ar fi în situația mea: „Este extrem de improbabil ca eu să fi fost vreodată pe Lună“ etc. etc. *Cum* s-ar deosebi viața acestor oameni de a noastră? Există, într-adevăr, oameni care spun că este doar extrem de probabil că apa din cazanul aflat pe foc va fierbe şi nu va îngheța, aşadar că, la drept vorbind, ceea ce considerăm noi imposibil este doar improbabil. Ce deosebire aduce asta în viața lor? Nu este doar aceea că ei vorbesc despre anumite lucruri ceva mai mult decât ceilalți?

339. Imaginează-ți un om care trebuie să-şi ia prietenul de la gară şi nu doar se uită în mersul trenurilor şi la ora precisă se duce la gară, ci, în plus, spune: „*Nu* cred că trenul va veni într-adevăr, dar totuşi mă voi duce la gară.“ El face tot ce face omul obişnuit, însă însoțeşte această activitate cu îndoieli sau nemulțumire cu privire la sine însuşi etc.

340. Cu aceeaşi certitudine cu care credem *orice* propoziție matematică ştim şi cum trebuie pronunțate literele „A“ şi „B“, cum se numeşte culoarea sângelui omenesc, că alți oameni au sânge şi că-l numesc „sânge“.

341. Adică *întrebările* pe care le punem şi *îndoielile* noastre se bazează pe faptul că anumite propoziții sunt sustrase îndoielii, ca nişte balamale în care acelea se mişcă.

342. Asta înseamnă că ține de logica cercetărilor noastre științifice că *în fapt* anumite lucruri nu sunt puse la îndoială.

343. Aceasta nu înseamnă însă că noi nu *putem* cerceta totul și de aceea suntem nevoiți să ne mulțumim cu presupunerea. Dacă vreau ca ușa să se rotească, balamalele trebuie să fie fixe.

344. *Viața* mea constă în faptul că mă declar mulțumit cu o serie de lucruri.

345. Dacă întreb „Ce culoare vezi tu acum?“, anume ca să aflu ce culoare este acum acolo, nu pot pune la îndoială, în același timp, că cel căruia mă adresez știe română, că nu vrea să mă înșele, că propria mea memorie în ce privește înțelesul numelor de culori nu mă trădează etc.

346. Dacă încerc, la șah, să fac pe cineva mat, nu mă pot întreba dacă nu cumva piesele nu-și schimbă de la sine locurile lor și în același timp memoria nu-mi joacă feste, în așa fel încât să nu observ asta.

15.3.51

347. „I know that that's a tree.“[1] De ce am impresia că nu înțeleg propoziția, deși este o propoziție foarte simplă, de felul cel mai obișnuit?

---

[1] În engleză în original: „Știu că acela este un copac“ (*n. trad.*).

Este ca şi cum n-aş putea să-mi fixez mintea pe vreo semnificaţie. Şi anume fiindcă nu caut această fixare acolo unde este ea. Îndată ce mă gândesc, în loc de o folosire filozofică a propoziţiei, la una cotidiană, sensul devine clar şi obişnuit.

348. Aşa cum cuvintele „Sunt aici“ au sens doar în anumite împrejurări, dar nu şi când le-aş spune cuiva care stă în faţa mea şi mă vede clar, — şi anume nu fiindcă atunci sunt superflue, ci fiindcă sensul lor nu este *determinat* prin situaţie, dar are nevoie de o asemenea determinare.

349. „Ştiu că acela este un copac“ — asta ar putea să însemne tot felul de lucruri: Mă uit la o plantă pe care eu o consider un fag tânăr, iar altul un coacăz. El spune „Asta-i o tufă“, eu, că este un copac. — Vedem în ceaţă ceva pe care unul dintre noi îl ia drept un om, celălalt însă spune: „Ştiu că acela este un copac“. Cineva vrea să-mi pună la încercare vederea etc. etc. — etc. etc. De fiecare dată «acel ceva» pe care îl iau drept un copac este de alt fel.

Dar dacă ne-am exprima mai precis? De exemplu: „Ştiu că acolo este un copac, îl văd îndeajuns de limpede.“ — Să presupunem chiar că eu am făcut această remarcă în contextul unei conversaţii (aşadar, ea era atunci relevantă), şi acum, în afara oricărui context, o repet, în timp ce mă uit la copac, şi adaug: „Am în vedere, prin aceste

cuvinte, acelaşi lucru ca acum 5 minute." — Dacă, de exemplu, aş adăuga că m-am gândit, din nou, la vederea mea proastă şi a fost un fel de suspin, atunci n-ar fi nimic enigmatic în exprimare.

Ce este *avut în vedere* printr-o propoziție se poate exprima printr-o completare a propoziției, şi poate astfel să fie unit cu ea.

350. „Ştiu că acela este un copac" poate să spună un filozof ca să-şi arate sie însuşi sau altuia că el *ştie* ceva care nu este un adevăr matematic sau logic. Tot aşa ar putea cineva care trăieşte cu ideea că nu mai este de nici un folos să-şi tot spună „Încă mai pot să fac asta şi asta şi asta". Dacă asemenea gânduri i-ar trece adesea prin cap, n-ar fi de mirare dacă, aparent în afara oricărui context, ar spune cu voce tare o asemenea propoziție. (Aici însă am creionat deja un fundal, un cadru pentru aceste exprimări, aşadar le-am dat un context.) Dacă, dimpotrivă, cineva, în circumstanțe cu totul eterogene, ar striga cu cea mai convingătoare mimică „Jos cu el!", atunci s-ar putea spune despre aceste cuvinte (şi tonul lor) că sunt o figură care, ce-i drept, are folosiri bine cunoscute, dar aici nici măcar nu este clar ce *limbă* vorbeşte omul respectiv. Aş putea face cu mâna mişcarea care ar fi de făcut dacă aş avea un ferăstrău în mână şi aş tăia o scândură; dar ar fi oare îndreptățit să numim această mişcare,

în afara oricărui context, o *tăiere cu ferăstrăul*? (Ar putea foarte bine să fie ceva cu totul diferit!)

351. Nu este oare întrebarea „Au aceste cuvinte sens?“ asemănătoare întrebării „Este asta o unealtă?“, atunci când, să zicem, este arătat un ciocan? Eu spun: „Da, ăsta-i un ciocan“. Dar dacă ceea ce fiecare dintre noi ia drept un ciocan ar fi altundeva, de exemplu, un proiectil sau bagheta dirijorului? Acum fă aplicația tu însuți!

352. Dacă cineva spune: „Eu știu că acela este un copac“, eu pot să răspund: „Da, asta e o propoziție. O propoziție în limba română. Și ce-i cu asta?“ Cum ar sta lucrurile dacă ar răspunde: „Voiam doar să-mi amintesc că eu *știu* așa ceva“? —

353. Dar dacă ar spune: „Vreau să fac o observație logică“? — Când pădurarul merge cu lucrătorii lui în pădure și spune: „Copacul *ăsta* trebuie tăiat, și *ăsta* și *ăsta*“ — ce-ar fi să remarce: „Eu *știu* că acesta este un copac“? — Dar n-aș putea oare să spun despre pădurar: „El *știe* că acela este un copac, nu cercetează asta, nu le ordonă oamenilor săi s-o cerceteze“?

354. Comportament dubitativ și nedubitativ. Primul există doar când există și celălalt.

355. Psihiatrul, bunăoară, ar putea să mă întrebe „Știi tu ce-i asta?“, iar eu să răspund: „Știu că

acesta este un scaun; îl cunosc, a fost mereu în camera mea." Astfel, el poate îmi testează nu vederea, ci capacitatea de a recunoaşte lucruri, de a şti numele şi funcţiile lor. Este vorba aici de o capacitate de a te orienta. Acum ar fi greşit să spun „Cred că acesta este un scaun", fiindcă prin aceasta s-ar exprima disponibilitatea de a testa enunţul. Pe când „Ştiu că…" implică faptul că ar fi uluitor ca afirmaţia să nu se confirme.

356. „Starea mea mentală", „cunoaşterea" nu-mi garantează ceea ce se va întâmpla. Însă ea constă în faptul că n-aş înţelege unde s-ar putea instala o îndoială, unde ar fi posibilă o verificare.

357. S-ar putea spune: „«Eu ştiu» exprimă siguranţa care *s-a liniştit*, nu cea care încă se mai luptă."

358. Iar această siguranţă n-aş dori s-o privesc ca pe ceva înrudit cu pripeala sau superficialitatea, ci ca pe (o) formă de viaţă. (Aceasta este foarte prost exprimat şi poate şi prost gândit.)

359. Dar aceasta înseamnă că eu vreau să o concep ca pe ceva aflat dincolo de justificat şi nejustificat; aşadar ca şi cum ar fi ceva animalic.

360. Eu ŞTIU că acesta este piciorul meu. N-aş putea recunoaşte nici o experienţă ca pe o dovadă a contrariului. — Aceasta poate să fie o exclamaţie; dar ce *decurge* din ea? În orice caz, că voi

acționa potrivit cu convingerea mea cu o siguranță care nu cunoaşte îndoiala.

361. Dar aş putea şi să spun: Mi-a fost revelat de Dumnezeu că este aşa. Dumnezeu m-a învățat că acesta este piciorul meu. Şi dacă s-ar întâmpla, aşadar, ceva care ar părea să contrazică această cunoaştere, eu ar trebui să privesc *acel* lucru ca pe o iluzie.

362. Dar nu se arată, oare, aici înrudirea dintre cunoaştere şi o decizie?

363. Şi aici este dificil să găseşti trecerea de la ceea ce s-ar dori să se exclame la consecințele în comportament.

364. S-ar putea întreba şi aşa: „Dacă ştii că acela este piciorul tău, — ştii tu, de asemenea, sau doar crezi că nici o experiență viitoare nu va părea să contrazică cunoaşterea ta?“ (Adică, nu-ți va părea *ție însuți* aşa?)

365. Dacă cineva ar răspunde: „Ştiu şi că mie nu mi se va *părea* niciodată că ceva ar contrazice acea cunoaştere“, — ce-am putea deduce de aici, decât că el însuşi nu se îndoieşte că asta nu se va întâmpla niciodată? —

366. Cum ar sta lucrurile dacă ar fi interzis să spună „Ştiu“ şi ar fi îngăduit doar să spună „Cred că ştiu“?

367. Nu este oare scopul pentru care un cuvânt precum „a şti" se construieşte analog cu „a crede" acela ca enunțul „Eu ştiu" să primească un oprobriu dacă cel care îl rosteşte s-a înşelat?
Prin aceasta o eroare devine ceva nepermis.

368. Dacă cineva spune că nu va recunoaşte nici o experiență ca dovadă a contrariului, aceasta este, totuşi, o *decizie*. Este posibil ca el să acționeze împotriva ei.

16.3.51
369. Dacă aş vrea să mă îndoiesc de faptul că aceasta este mâna mea, cum aş putea atunci să nu mă întreb dacă mai are vreun înțeles cuvântul „mână"?

370. Mai corect însă: Faptul că eu folosesc fără scrupul cuvântul „mână" şi toate celelalte cuvinte ale propoziției mele, că m-aş afla în fața neantului de îndată ce aş încerca doar să mă îndoiesc — arată că lipsa îndoielii aparține esenței jocului de limbaj, că întrebarea „Cum ştiu eu..." tărăgănează sau suspendă jocul de limbaj.

371. Nu înseamnă oare „Eu ştiu că aceasta este o mână", în sensul lui Moore, acelaşi lucru sau ceva asemănător cu: Aş putea folosi afirmații ca „Am dureri în această mână" sau „Mâna asta este mai slabă ca cealaltă" sau „Mi-am rupt odată această mână" şi nenumărate altele în jocuri de

limbaj în care nu intervine vreo îndoială cu privire la existența acestei mâini?

372. Doar în anumite cazuri este posibilă cercetarea „Este într-adevăr aceasta o mână?“ (sau „mâna mea“). Căci propoziția „Mă întreb dacă aceasta chiar este mâna mea (sau o mână)“ nu are nici un sens fără o determinare mai precisă. Doar din aceste cuvinte nu este încă posibil să se vadă dacă într-adevăr este avută în vedere o îndoială, și ce fel de îndoială.

373. De ce ar trebui să fie posibil să ai un temei pentru a *crede* dacă nu este cu putință să fii sigur?

374. Îl învățăm pe copil „Asta este mâna ta“, nu „Poate (sau probabil) că asta este mâna ta“. Așa învață copilul nenumăratele jocuri de limbaj care au legătură cu mâna sa. O cercetare sau o întrebare «dacă aceasta este într-adevăr o mână» nu intră în discuție. Pe de altă parte, el nu învață nici că *știe* că aceasta este mâna sa.

375. Aici trebuie să ne dăm seama că lipsa totală de îndoială într-un punct, chiar acolo unde, am spune noi, pot exista îndoieli «îndreptățite», nu trebuie să falsifice un joc de limbaj. Există doar și ceva de felul unei *alte* aritmetici.

Recunoașterea acestui fapt trebuie, cred eu, să stea la baza oricărei înțelegeri a logicii.

17.3.

376. Pot să declar cu pasiune că ştiu (de exemplu) că acesta este piciorul meu.

377. Dar această pasiune este, totuşi, ceva (foarte) rar, şi nu este nici urmă de ea când vorbesc, în mod obişnuit, despre acest picior.

378. Cunoaşterea este în cele din urmă bazată pe recunoaştere.

379. Spun cu pasiune: „Eu *știu* că acesta este un picior“ — dar ce *înseamnă* asta?

380. Aş putea continua: „Nimic pe lume nu mă va convinge de contrariu!“ Faptul stă pentru mine la baza oricărei cunoaşteri. Voi renunța la altceva, dar nu la asta.

381. Acest „Nimic pe lume“ este în mod clar o atitudine pe care nu o ai față de orice lucru pe care îl crezi sau de care eşti sigur.

382. Nu se spune prin asta că, într-adevăr, nimic pe lume nu va fi în stare să mă convingă de altceva.

383. Argumentul „Poate visez“ este lipsit de sens deoarece atunci şi această exprimare este visată, ba chiar şi *faptul* că aceste cuvinte au o semnificație.

384. Acum, de ce fel este propoziția „Nimic pe lume...“?

385. Ea are forma unei predicții, dar (firește) nu este una care să se bazeze pe experiență.

386. Cine spune, ca Moore, că el *știe* că... — indică gradul de certitudine pe care ceva îl are pentru el. Și este important faptul că pentru acest grad există un maximum.

387. Aș putea fi întrebat: „Cât de sigur ești: că acolo este un copac; că ai bani în buzunar; că acesta este piciorul tău?" Și răspunsul ar putea, într-un caz, să fie „Nu sunt sigur", în altul „Ca și sigur", în al treilea „Nu mă pot îndoi". Iar aceste răspunsuri ar avea sens și fără nici un temei. Nu este nevoie, de exemplu, să zic: „Nu pot fi sigur că acela este un copac fiindcă vederea nu-mi este îndeajuns de bună." Vreau să spun: avea sens pentru Moore să spună „Eu *știu* că acela este un copac" dacă prin aceasta dorea să spună ceva cu totul determinat.

[Cred că pentru un filozof, pentru cineva care poate gândi cu mintea lui, poate fi interesant să citească însemnările mele. Căci și dacă nu mi-am atins ținta decât rareori, el tot ar recunoaște ce scopuri am urmărit eu fără încetare.]

388. Fiecare dintre noi folosește adesea o astfel de propoziție și nu este îndoielnic că ea are sens. Dar ni se oferă oare astfel și o explicație filozofică? Este oare în mai mare măsură o dovadă a

existenței lucrurilor exterioare faptul că eu știu că aceasta este o mână decât faptul că nu știu dacă acest lucru este aur sau alamă?

18.3.

389. Moore dorea să dea un exemplu pentru faptul că se pot cunoaște cu adevărat propoziții despre obiecte fizice. Dacă în dispută ar fi posibilitatea de a avea dureri în cutare loc determinat al corpului, atunci cineva care are dureri chiar acolo ar putea spune: „Te asigur că acum am dureri acolo“. Ar suna însă ciudat dacă Moore ar fi spus: „Te asigur că eu știu că acela este un copac.“ Aici o experiență personală nu este de nici un interes pentru noi.

390. Important este doar că are sens să spui că știi așa ceva; și de aceea asigurarea că știi nu poate realiza aici nimic.

391. Imaginează-ți un joc de limbaj „Când te strig, intră pe ușă“. În toate cazurile obișnuite va fi imposibilă îndoiala cu privire la existența unei uși aici.

392. Ceea ce trebuie să arăt este că o îndoială nu este necesară, chiar dacă ea este posibilă. Că posibilitatea jocului de limbaj nu depinde de a pune la îndoială tot ce poate fi pus la îndoială. (Asta se leagă cu rolul contradicției în matematică.)

393. Propoziția „Eu știu că acela este un copac" ar putea, dacă este spusă în afara jocului ei de limbaj, să fie și un citat (poate dintr-un manual de gramatică română). — „Dar dacă o *am în vedere* atunci când o rostesc?" Vechea neînțelegere privitoare la conceptul «a avea în vedere».

394. „Acesta este unul dintre lucrurile de care nu mă pot îndoi."

395. „Eu știu toate astea." Și asta se va arăta în felul cum acționez și vorbesc despre lucruri.

396. În jocul de limbaj (2)[1], poate el să spună că știe că acelea sunt materiale de construcție? — „Nu, dar el *știe* asta."

397. Nu m-am înșelat oare eu și nu are Moore perfectă dreptate? N-am făcut eu, oare, greșeala elementară de a confunda ceea ce se gândește cu ceea ce se știe? Firește că eu nu gândesc că „Pământul exista de ceva vreme la nașterea mea", dar nu o *știu* eu, oare, de aceea? Nu arăt eu că știu acest lucru trăgând mereu consecințe din el?

398. Nu știu, oare, și că de la această casă nu duce nici o scară șase etaje în pământ, deși nu m-am gândit încă niciodată la asta?

399. Dar faptul că deriv consecințele nu arată, oare, doar că eu admit această ipoteză?

---

[1] *Cercetări filozofice* I§2 (*n. ed.*).

19.3.

400. Aici sunt înclinat să mă lupt cu morile de vânt, fiindcă încă nu pot să spun ceea ce de fapt vreau să spun.

401. Vreau să spun: La baza oricărei operări cu gândurile (cu limbajul) stau propoziții care au forma propozițiilor de experiență, și nu doar propoziții ale logicii. — Această constatare nu este de forma „Eu ştiu că...". „Eu ştiu" exprimă ceea ce ştiu *eu*, şi aceasta nu prezintă interes din punct de vedere logic.

402. În această remarcă deja, exprimarea „propoziții care au forma propozițiilor de experiență" este cu totul proastă; este vorba de afirmații despre obiecte. Şi ele nu servesc ca fundamente în felul unor ipoteze care, dacă se dovedesc false, sunt înlocuite prin altele.

(...La început — scriu sigur — era Fapta![1])

403. Să spui despre om, în sensul lui Moore, că *ştie* ceva; că ceea ce el spune este aşadar necondiționat adevărat, mi se pare greşit. — Este adevărat numai în măsura în care este o temelie neclintită a jocurilor sale de limbaj.

404. Vreau să spun: Nu este vorba de faptul că în anumite puncte omul ar cunoaşte adevărul

[1] Goethe, *Faust* I, trad. A. Doinaş, Litera, Chişinău, 1997, p. 49 (*n. trad.*).

cu deplină siguranță. Ci deplina siguranță se raportează doar la atitudinea lui.

405. Dar și aici este, firește, încă o greșeală.

406. Lucrul pe care-l vizez se găsește și în deosebirea dintre constatarea ocazională „Eu știu că aceasta…“, așa cum este ea folosită în viața obișnuită, și această exprimare atunci când este rostită de filozof.

407. Căci atunci când Moore spune „Eu știu că aceasta este…“, eu aș dori să-i răspund: „Tu nu *știi* nimic!“ Și totuși, nu i-aș răspunde așa celui care vorbește astfel fără intenție filozofică. Simt așadar (oare corect?) că cei doi vor să spună lucruri diferite.

408. Căci dacă unul spune că *știe* cutare și cutare, și dacă asta aparține filozofiei sale — atunci ea este falsă, dacă el a greșit în acea afirmație.

409. Când spun „Eu știu că acesta e un picior“ — ce spun eu de fapt? Nu stă totul în faptul că sunt sigur de consecințe, că, dacă cineva s-ar fi îndoit, i-aș fi putut spune „Vezi, ți-am spus eu“? Ar mai avea vreo valoare cunoașterea mea, dacă ar da greș ca fir conducător al acțiunii? Și nu *poate* ea da greș?

20.3.

410. Cunoașterea noastră alcătuiește un mare sistem. Și numai în acest sistem are fiecare element în parte valoarea pe care i-o atribuim.

411. Dacă spun „*Noi presupunem* că Pământul există de mulți ani“ (sau ceva asemănător), sună, fireşte, ciudat că noi ar trebui să *presupunem* aşa ceva. Dar în întregul sistem al jocurilor noastre de limbaj aceasta aparține fundamentului. Presupunerea, se poate spune, constituie baza acțiunii şi astfel, fireşte, şi a gândirii.

412. Cine nu este în stare să-şi imagineze un caz în care s-ar putea spune „Eu ştiu că asta este mâna mea“ (şi astfel de cazuri sunt într-adevăr rare) ar putea spune că aceste cuvinte sunt un nonsens. El ar putea, ce-i drept, să spună şi: „Fireşte că ştiu, cum aş putea să nu ştiu?“ —, dar atunci el ar înțelege, poate, propoziția „Asta este mâna mea“ ca *explicație* a cuvintelor „mâna mea“.

413. Căci presupune că duci de mână un orb şi spui, ducându-i mâna de-a lungul mâinii tale: „Asta-i mâna mea“; dacă el te-ar întreba „Eşti sigur?“ sau „Ştii tu asta?“, aceasta ar avea sens doar în condiții cu totul speciale.

414. Însă pe de altă parte: De unde *ştiu* eu că asta este mâna mea? Ştiu eu şi aici în mod precis ce înseamnă a spune că este mâna mea? — Dacă spun „De unde o ştiu?“, nu vreau să spun că m-aş *îndoi* cât de puțin de acest lucru. El este aici o bază a tuturor acțiunilor mele. Dar mi se pare că ea este greşit exprimată prin cuvintele „Ştiu...“.

415. Nu este oare folosirea cuvântului „a şti" drept termen filozofic prin excelenţă cu totul greşită? Dacă „a şti" este interesant din acest punct de vedere, atunci de ce nu „a fi sigur"? De bună seamă, fiindcă ar fi prea subiectiv. Dar nu este „a şti" *la fel* de subiectiv? Nu suntem oare înşelaţi doar de particularitatea gramaticală că din „eu ştiu p" decurge „p"?

„Cred că ştiu" n-ar trebui să exprime vreun grad mai redus de certitudine. — Da, dar nu se doreşte să se exprime certitudine subiectivă, nici chiar cea mai mare, ci faptul că anumite propoziţii par să stea la baza tuturor întrebărilor şi gândurilor.

416. Nu este oare o astfel de propoziţie, de exemplu aceea că locuiesc de săptămâni în această cameră, că memoria nu mă înşală în această privinţă?

— „certain beyond all reasonable doubt"[1] —

21.3.

417. „Eu ştiu că în ultima lună am făcut baie zilnic." De ce anume îmi amintesc? De fiecare zi şi de baia din fiecare dimineaţă? Nu. Eu *ştiu* că în fiecare zi am făcut baie şi nu extrag asta din alt dat nemijlocit. Tot aşa spun „Am simţit un junghi în braţ", fără ca această localizare să-mi

---

[1] „Sigur dincolo de orice îndoială raţională" (în engleză în original) (*n. trad.*).

intre în conştiinţă pe o altă cale (poate printr-o imagine).

418. Este oare înțelegerea mea doar orbire față de propria mea lipsă de înțelegere? Adesea aşa mi se pare.

419. Când spun „N-am fost niciodată în Asia Mică“, de unde-mi vine această cunoaştere? Nu am stabilit-o printr-un calcul, nu mi-a spus-o nimeni; memoria mi-o spune. — Atunci nu mă pot înşela în această privință? Este aici un adevăr pe care-l *știu*? — Eu nu pot să mă desprind de această judecată fără să smulg o dată cu ea toate celelalte judecăți.

420. Chiar şi o propoziție precum aceea că acum locuiesc în Anglia are aceste două fețe: ea nu este o *eroare* — dar pe de altă parte: ce ştiu eu despre Anglia? Nu se poate să greşesc cu totul în judecățile mele?

N-ar fi posibil să intre în camera mea oameni care să-mi declare cu toții contrariul, chiar să-mi dea «dovezi» pentru el, încât să mă găsesc deodată ca un nebun printre oameni normali, sau ca un om normal printre nebuni? Nu s-ar putea în acest caz să am îndoieli cu privire la ceea ce este acum pentru mine lucrul cel mai neîndoielnic?

421. Eu sunt în Anglia. — Tot ce mă înconjură mi-o spune; oricum şi în orice direcţie mi-aş

lăsa să cutreiere gândurile, ele mi-o confirmă. — Însă n-aş putea eu să devin dezorientat, dacă s-ar întâmpla lucruri la care acum nici nu pot visa?

422. Aşadar eu vreau să spun ceva ce sună a pragmatism.

Aici îmi stă în cale un soi de *Weltanschauung**.

423. Atunci de ce nu spun, împreună cu Moore, pur şi simplu: „Eu *ştiu* că sunt în Anglia"? A spune asta are sens *în anumite circumstanţe* pe care mi le pot imagina. Dacă însă enunţ propoziţia în afara acestor circumstanţe, ca exemplu pentru faptul că pot recunoaşte cu certitudine adevăruri de acest fel, atunci ea îmi devine de îndată suspectă. — Oare pe drept??

424. Spun „Eu ştiu p" fie ca să asigur pe cineva de faptul că şi mie îmi este cunoscut adevărul p, fie pur şi simplu ca o întărire a lui ⊢p. Se spune şi: „Eu nu *cred*, eu *ştiu* asta". Şi acest lucru s-ar putea exprima şi astfel (de exemplu): „Acela este un copac. Şi asta nu-i o simplă presupunere."

Dar cum stau lucrurile cu: „Dacă i-aş comunica cuiva că acela este un copac, aceasta n-ar fi o simplă presupunere"? Nu asta vrea Moore să spună?

425. Nu ar fi o presupunere, şi aş putea să le-o comunic celorlalţi cu o siguranţă absolută, ca pe

---

* Concepţie asupra lumii (*n. trad.*).

ceva de care nu ai a te îndoi. Înseamnă însă că propoziția este neapărat adevărată? Nu se poate oare ca ceea ce recunosc cu cea mai deplină siguranță drept copacul pe care l-am văzut aici o viață întreagă să se dovedească a fi cu totul altceva? Nu mă poate ului?

Şi totuşi era corect, în circumstanțele care conferă sens acestei propoziții, să se spună: „Eu ştiu (nu doar presupun) că acela este un copac". Să se spună că de fapt eu doar cred asta ar fi greşit. Ar fi cu totul *înșelător* să spun: eu cred că mă cheamă L.W. Şi este de asemenea corect: Nu mă pot *înșela* în această privință. Dar asta nu înseamnă că aici sunt infailibil.

21.3.51

426. Dar cum i se poate *arăta* cuiva că noi *știm* nu doar adevăruri despre datele simțurilor, ci şi despre lucruri? Căci fireşte nu poate fi suficient ca cineva să ne asigure că *el* știe asta.

De unde trebuie să pornim, oare, pentru a arăta asta?

22.3.

427. Trebuie să se arate că şi dacă nu foloseşte niciodată cuvintele „Ştiu ...", felul lui de a se purta arată despre ce este vorba.

428. Căci cum ar fi dacă un om care se poartă normal ne-ar asigura că el doar *crede* că îl cheamă

aşa şi aşa, că el *crede* că-i recunoaşte pe cei ce locuiesc permanent în aceeaşi casă cu el, că el crede că are mâini şi picioare şi atunci când nu le vede etc. Am putea noi să-i arătăm din acțiunile (şi vorbele) sale că lucrurile nu stau aşa?

23.3.51

429. Ce temei am eu acum, când nu-mi văd degetele de la picioare, să presupun că am cinci degete la fiecare picior?

Este oare corect să se spună că temeiul este acela că experiența anterioară m-a învățat mereu acest lucru? Sunt eu mai sigur de experiența anterioară decât de faptul că am zece degete la picioare?

Acea experiență anterioară ar putea fi foarte bine *cauza* siguranței mele prezente; dar este ea oare temeiul acesteia?

430. Întâlnesc un marțian şi el mă întreabă: „Câte degete au oamenii la picioare?“ — Eu spun: „Zece. O să-ți arăt“, şi îmi scot pantofii. Dacă el s-ar mira că eu ştiu asta cu atâta siguranță, deşi nu-mi văzusem degetele — ar trebui atunci, oare, să-i spun: „Noi, oamenii, ştim că avem atâtea degete la picioare, fie că le vedem sau nu“?

26.3.51

431. „Eu ştiu că acestă cameră se află la etajul doi, că în spatele uşii este un culoar scurt care duce la scară etc.“ Se pot imagina cazuri în care aş putea

să mă exprim aşa, dar ar fi cazuri foarte rare. Pe de altă parte însă, eu arăt această cunoaştere zi de zi prin acțiunile mele şi, de asemenea, prin vorbirea mea.

Ce deduce acum celălalt din aceste acțiuni şi vorbe ale mele? Nu doar faptul că sunt sigur de aceste lucruri? — Din faptul că locuiesc aici de mai multe săptămâni şi că am urcat şi am coborât scările zilnic va deduce că eu *ştiu* unde este situată camera mea. — Asigurarea „Eu ştiu…“ o voi folosi dacă el încă *nu* ştie acel lucru din care ar fi trebuit să deducă în mod necondiționat cunoaşterea mea.

432. Exprimarea „Eu ştiu…“ nu poate avea înțeles decât în relație cu restul dovezilor «cunoaşterii» mele.

433. Dacă îi spun aşadar cuiva: „Eu ştiu că acesta este un copac“, este ca şi cum i-aş zice: „Acesta este un copac; poți să te bizui cu totul pe asta; nu încape nici o îndoială“. Iar filozoful ar putea folosi asta numai pentru a arăta că această formă de exprimare se foloseşte efectiv. Dacă însă nu ar trebui să fie doar o observație despre gramatica limbii române, atunci el ar trebui să ofere circumstanțele în care această expresie funcționează.

434. Ne învață oare *experiența* că oamenii ştiu în cutare circumstanțe cutare lucruri? Experiența

ne arată, cu siguranță, că în mod obişnuit un om se orientează, după un anumit număr de zile, în casa în care locuieşte. Sau, de asemenea: Experiența ne învață că judecata unui om este, după cutare şi cutare perioadă de învățare, demnă de încredere. Potrivit experienței, el trebuie să fi învățat atâta şi atâta timp pentru a fi în stare să facă o predicție corectă. Dar — — —.

27.3.

435. Adesea suntem vrăjiți de un cuvânt. De exemplu, de cuvântul „a şti".

436. Este oare Dumnezeu constrâns de cunoaşterea noastră? Nu s-ar *putea* ca unele enunțuri ale noastre să fie false? Căci asta este ceea ce vrem să spunem.

437. Sunt înclinat să spun: „Acest lucru nu *poate* fi fals." Asta este interesant; dar ce consecințe are?

438. N-ar fi suficient să dau asigurări că ştiu ce se întâmplă în cutare loc — fără a oferi temeiuri care să-i convingă (pe ceilalți) de faptul că sunt în măsură să o ştiu.

439. Şi afirmația „Eu ştiu că în spatele acestei uşi se află un coridor, şi scara spre parter" sună atât de convingător numai pentru că fiecare presupune că ştiu acest lucru.

440. Aici este ceva general; nu doar ceva personal.

441. La tribunal n-ar convinge pe nimeni simpla asigurare „Eu ştiu…“ a martorului. Trebuie să se arate că martorul era în măsură s-o ştie.

Şi asigurarea „Eu ştiu că asta este o mână“, rostită de cineva privindu-şi propria mână, n-ar fi demnă de crezare dacă n-am cunoaşte circumstanţele enunţului. Şi dacă le cunoaştem, ea pare să fie o asigurare că vorbitorul este normal în această privinţă.

442. Căci nu este posibil să-mi *imaginez* că *ştiu* ceva?

443. Gândeşte-te că într-o limbă n-ar exista nici un cuvânt care să-i corespundă lui „a şti“ al nostru. — Ei pur şi simplu rostesc afirmaţia. „Acela-i un copac“ etc. Fireşte, se poate întâmpla să greşească. Şi atunci ei ataşează propoziţiei un semn care arată cât de probabilă consideră o eroare — sau ar trebui să spun: cât de probabilă este eroarea în acest caz? Aceasta din urmă se poate arăta şi prin indicarea anumitor circumstanţe. De exemplu „A i-a spus lui B…. Stăteam aproape de ei şi am auzul bun“ sau „A a fost ieri în cutare loc. L-am văzut de departe. Vederea mea nu e foarte bună“ sau „Acolo-i un copac. Îl văd clar şi l-am văzut de nenumărate ori.“

444. „Trenul pleacă la ora 2. Uită-te încă o dată pentru a fi sigur“ sau „Trenul pleacă la ora 2. Tocmai m-am uitat într-un mers nou al trenurilor“. Se poate adăuga şi: „Te poţi baza pe mine în astfel de lucruri“. Utilitatea unor asemenea adaosuri este evidentă.

445. Însă dacă spun „Am două mâini“ — ce pot adăuga pentru a indica faptul că ceea ce spun este demn de încredere? Cel mult, că circumstanțele sunt cele obişnuite.

446. De ce sunt, oare, aşa de sigur că aceasta este mâna mea? Nu se bazează oare pe această siguranță întregul joc de limbaj?

Sau: Nu este oare această «siguranță» presupusă (deja) în jocul de limbaj? Şi anume, prin faptul că cine nu recunoaşte obiecte cu siguranță, acela nu-l joacă, sau îl joacă greşit.

28.3.

447. Compară cu asta 12×12 = 144. Aici de asemenea nu spunem „poate“. Căci în măsura în care această propoziție se bazează pe faptul că n-am numărat sau calculat greşit, că simțurile noastre, când calculăm, nu ne înşală, ambele propoziții, cea aritmetică şi cea fizică, sunt pe acelaşi nivel.

Vreau să spun: Jocul fizic este la fel de sigur ca cel aritmetic. Dar acest lucru poate fi înțeles

greşit. Observația mea este una logică, nu una psihologică.

448. Vreau să spun: Dacă nu ne mirăm de faptul că propozițiile aritmetice (de exemplu, tabla înmulțirii) sunt «absolut certe», de ce ar trebui să ne mirăm de faptul că tot aşa este propoziția „Aceasta este mâna mea"?

449. Trebuie să primim o anumită învățătură drept fundament.

450. Vreau să spun: Ceea ce învățăm are forma „Asta este o viorea", „Asta este o masă". Copilul ar putea, ce-i drept, să audă prima oară cuvântul „viorea" în propoziția „Asta s-ar putea să fie o viorea"; dar atunci ar putea întreba: „Ce-i o viorea?" Acum, la aceasta s-ar putea răspunde arătându-i copilului o *imagine*. Dar cum ar fi dacă s-ar spune: „Asta este o…" numai când se arată o imagine, iar altfel întotdeauna numai: „Asta poate este o…"? — Ce urmări practice ar trebui să aibă asta?

O îndoială care s-ar îndoi de toate n-ar mai fi o îndoială.

451. Obiecția mea împotriva lui Moore, că sensul propoziției izolate „Acela-i un copac" este nedeterminat, fiindcă nu este determinat ce este «*acela*» despre care se spune că este un copac — nu este valabilă; căci sensul poate fi făcut mai determinat spunându-se, de exemplu: „Obiectul de

acolo, care arată ca un copac, nu este imitația artificială a unui copac, ci un copac adevărat."

452. N-ar fi rațional să te întrebi dacă acela este un copac real sau...

Nu-i vorba de faptul că mie mi se pare neîndoielnic. Dacă ar fi irațional a te îndoi aici, aceasta nu se poate vedea din opinia mea că aşa stau lucrurile. Ar trebui, aşadar, să existe o regulă care să declare că aici îndoiala este irațională. Dar nici aceasta nu există.

453. Eu spun desigur: „Aici nu s-ar îndoi nici un om rațional." — Ne-am putea imagina ca judecători calificați să fie întrebați dacă o îndoială este rațională sau irațională?

454. Există cazuri în care îndoiala este irațională, dar altele în care ea pare logic imposibilă. Şi între ele nu pare să existe o graniță clară.

29.3.

455. Orice joc de limbaj se bazează pe recunoaşterea de obiecte şi cuvinte. Învățăm cu aceeaşi neînduplecare că acesta este un scaun cum învățăm că 2×2 = 4.

456. Aşadar dacă mă îndoiesc sau sunt nesigur de faptul că aceasta este mâna mea (indiferent în ce sens ar fi asta), atunci de ce să nu mă îndoiesc şi de semnificația acestor cuvinte?

457. Vreau eu, aşadar, să spun că siguranța face parte din natura jocului de limbaj?

458. O îndoială are anumite motive. Este vorba de următorul lucru: Cum este introdusă îndoiala în jocul de limbaj?

459. Dacă vânzătorul ar dori fără motiv să-şi cerceteze fiecare dintre merele sale, ca să fie în siguranță deplină, de ce n-ar trebui el atunci să cerceteze şi cercetarea? Şi se poate oare vorbi aici de credință (am în vedere credința religioasă, nu presupunerea)? Toți termenii psihologici te îndepărtează aici de ceea ce este esențial.

460. Mă duc la doctor, îi arăt mâna şi spun: „Asta-i o mână, nu…; mi-am rănit-o etc. etc.“ Comunic eu aici doar ceva de prisos? Nu s-ar putea spune, de exemplu: Presupunându-se că vorbele „Asta-i o mână“ ar fi o comunicare — cum poți atunci să te bizui pe faptul că el înțelege comunicarea? Într-adevăr, dacă încape îndoială cu privire la faptul «că aceasta este o mână», atunci de ce nu este îndoielnic şi că eu sunt un om, care-i comunică doctorului acest lucru? — Pe de altă parte poți să-ți imaginezi cazuri — chiar dacă foarte rare — în care o asemenea declarație nu este de prisos, sau e doar superfluă, dar nu absurdă.

461. Presupunând că aş fi doctorul, iar un pacient vine la mine, îmi arată mâna sa şi zice: „Ceea

ce se vede aici ca o mână nu este o imitație excepțională, ci într-adevăr o mână.“ După care vorbeşte despre rana sa. — Oare chiar aş lua aceasta drept o comunicare, fie şi una de prisos? N-aş considera-o mai degrabă un nonsens, care are totuşi forma unei comunicări? Căci, aş spune, dacă această comunicare ar avea cu adevărat sens, cum poate fi el sigur de ceea ce spune? Comunicării îi lipseşte fundalul.

30.3.

462. De ce nu indică Moore printre lucrurile pe care le ştie şi că, de exemplu, există în cutare parte a Angliei un sat care are cutare nume? Cu alte cuvinte: De ce nu pomeneşte un fapt care îi este cunoscut lui, şi nu *fiecăruia* dintre noi?

31.3.

463. Este totuşi sigur că o comunicare ca „Acela este un copac“, când nimeni n-ar putea să se îndoiască de asta, poate fi un soi de glumă şi, ca atare, să aibă sens. O glumă de acest fel chiar a fost făcută odată de Renan.

3.4.51

464. Dificultatea mea poate fi arătată şi astfel: Stau de vorbă cu un prieten. Deodată spun: „Am ştiut tot timpul că tu eşti N. N.“ Chiar este asta doar o remarcă de prisos, deşi adevărată?

Aceste cuvinte îmi par asemănătoare cu un „Bună ziua“ spus cuiva în mijlocul unei discuții.

465. Cum ar fi dacă am înlocui cuvintele „Eu ştiu că acela este un copac“ cu „Astăzi se ştie că există peste … specii de insecte“? Dacă cineva ar rosti acea propoziție în afara oricărui context, s-ar putea crede că între timp el s-a gândit la altceva şi acum rosteşte cu voce tare o propoziție din succesiunea lui de gânduri. Sau: este în transă şi vorbeşte fără să-şi înțeleagă cuvintele.

466. Aşadar mi se pare că am ştiut ceva tot timpul, şi totuşi nu are sens să spun asta, să rostesc acest adevăr.

467. Stau în grădină cu un filozof; el spune de mai multe ori „Eu ştiu că acela este un copac“, arătând înspre un copac din apropierea noastră. Un al treilea vine înspre noi şi aude asta, iar eu îi spun: „Acest om nu este nebun: Noi doar filozofăm.“

4.4.

468. Cineva spune în mod irelevant: „Acela este un copac“. Ar putea să spună propoziția fiindcă îşi aminteşte că a auzit-o într-o situație asemănătoare; sau este brusc surprins de frumusețea acestui copac şi propoziția e o exclamare; sau rosteşte această propoziție ca pe un exemplu gramatical. (Etc.) Acum eu îl întreb: „Ce-ai vrut să spui cu asta?“, şi el răspunde: „A fost o comunicare adresată ție.“ N-aş avea tot dreptul să

presupun că el nu ştie ce spune, dacă este atât de nebun încât să vrea să-mi comunice acest lucru?

469. Cineva îmi spune, într-o conversație, fără legătură cu ce discutam: „Îți doresc numai bine“. Eu sunt uimit; dar mai târziu îmi dau seama că aceste cuvinte sunt legate de gândurile lui despre mine. Şi acum nu mi se mai par fără sens.

470. De ce nu încape nici o îndoială că eu mă numesc L. W.? Nu pare câtuşi de puțin că este un fapt care poate fi stabilit, pur şi simplu, ca ceva dincolo de orice îndoială. N-ar trebui să se creadă că este unul din adevărurile cele mai neîndoielnice.

5.4.

[Aici mai este încă o mare lacună în gândirea mea. Şi mă îndoiesc că ea va mai fi umplută.]

471. Este aşa de greu să găseşti *începutul*. Sau mai bine zis: Este greu să începi cu începutul. Şi nu să încerci să mergi mai departe înapoi.

472. Când copilul învață limbajul, învață în acelaşi timp ce este de cercetat şi ce nu. Când învață că în cameră este un dulap, nu este învățat să se întrebe dacă nu cumva ceea ce vede mai târziu este tot un dulap sau doar un soi de decor de teatru.

473. Aşa cum la scris învățăm o anumită formă de bază şi mai târziu facem variațiuni pe baza

ei, tot aşa învăţăm întâi stabilitatea lucrurilor ca normă, care apoi este supusă schimbărilor.

474. Acest joc îşi confirmă valoarea. Aceasta poate fi cauza, dar nu este temeiul pentru care îl jucăm.

475. Vreau aici să-l privesc pe om ca animal; ca pe o fiinţă primitivă, căreia i se atribuie instinct, dar nu raţionament. Ca pe o fiinţă într-o stare primitivă. Căci nu trebuie să ne fie ruşine de acea logică care este suficientă ca mijloc primitiv de comunicare. Limbajul nu a apărut din raţionament.

6.4.

476. Copilul nu învaţă că există cărţi, scaune etc. etc., ci să aducă cărţi, să se aşeze pe scaune etc.

Mai târziu vin, desigur, şi întrebări despre existenţă: „Există unicornul?" ş.a.m.d. Dar o asemenea întrebare este posibilă doar fiindcă de regulă nu apare una de genul ei. Căci cum ştim în ce fel avem a ne convinge de existenţa unicornului? Cum a fost învăţată metoda de a determina dacă ceva există sau nu?

477. „Trebuie, aşadar, să se ştie că există obiectele ale căror nume copilul le învaţă printr-o definiţie ostensivă." — De ce trebuie să se ştie? Nu este de ajuns ca experienţa să nu arate, mai târziu, contrariul?

Căci de ce trebuie jocul de limbaj să se bazeze pe o anumită cunoaştere?

7.4.

478. Crede oare copilul că există lapte? Sau ştie că există lapte? Ştie pisica că există un şoarece?

479. Cunoaşterea faptului că există obiecte fizice ar trebui să spunem că este una foarte timpurie, sau una foarte târzie?

8.4.

480. Copilul care învață să întrebuințeze cuvântul „copac". Cineva stă cu el în fața unui copac şi spune „*Frumos* copac!" Este clar că în jocul de limbaj nu intervine nici un dubiu în privința existenței copacului. Dar se poate oare spune despre copil că *ştie* că există un copac? Este, ce-i drept, adevărat că «a şti ceva» nu implică a te *gândi* la acel lucru — dar nu trebuie ca cel care ştie ceva să fie capabil de îndoială? Iar a te îndoi înseamnă a gândi.

481. Când îl auzi pe Moore spunând „Eu *ştiu* că acela este un copac", îi înțelegi de îndată pe cei care găsesc că aceasta nu-i de loc ceva stabilit.

Chestiunea pare dintr-odată neclară şi vagă. E ca şi cum Moore ar fi pus-o într-o lumină falsă.

Este ca şi cum aş vedea o pictură (poate a unui decor de teatru) şi aş recunoaşte de departe imediat şi fără cea mai mică îndoială ce reprezintă. Acum însă mă apropii, şi văd o mulțime de pete de diferite culori, care sunt toate extrem de ambigue şi nu oferă nici un fel de siguranță.

482. E ca şi cum „Eu ştiu" n-ar suporta o intonație metafizică.

483. Folosire corectă a cuvântului „ştiu". Un om cu vederea slabă mă întreabă: „Crezi că ceea ce vedem acolo este un copac?" — Eu răspund: „*Ştiu* asta; îl văd clar şi îl cunosc bine." A: „N.N. e acasă?" — Eu: „Cred că da". — A: „A fost ieri acasă?" — Eu: „Ieri a fost acasă, asta ştiu, am vorbit cu el." — A: „Tu ştii, sau doar crezi că această parte a casei a fost nou construită?" — Eu: „*Ştiu*; m-am informat la..."

484. Aici se spune, aşadar, „Ştiu" şi se oferă temeiul cunoaşterii, sau măcar el poate fi oferit.

485. Se poate imagina şi un caz în care cineva parcurge o listă de propoziții şi la fiecare se întreabă: „Ştiu eu asta, sau doar cred?" El vrea să verifice siguranța fiecărei propoziții în parte. Ar putea fi vorba de o depoziție a unui martor în fața unui tribunal.

9.4.

486. „Ştii tu, sau doar crezi că te cheamă L. W.?" Este asta o întrebare cu sens?

Ştii tu, sau doar crezi, că ceea ce scrii acum sunt cuvinte româneşti? Crezi doar că „a crede" are *acest* sens? *Care* sens?

487. Care este dovada că eu *știu* ceva? Desigur nu faptul că spun că ştiu.

488. Aşadar dacă autorii enumeră tot ceea ce ei *ştiu*, asta nu demonstrează absolut nimic.

Deci faptul că se poate şti ceva despre obiectele fizice nu poate fi dovedit prin asigurările celor care cred că ştiu astfel de lucruri.

489. Căci ce i se răspunde celui care spune: „Eu cred că doar ți se pare că ştii"?

490. Dacă întreb: „Ştiu eu, sau doar cred că mă cheamă...?", nu ajută la nimic să mă uit în mine însumi.

Aş putea însă să spun: Nu numai că nu mă îndoiesc niciodată câtuşi de puțin că mă numesc aşa, dar nici n-aş mai putea fi sigur de vreo judecată, dacă în privința asta s-ar ridica vreo îndoială.

10.4.

491. „Ştiu eu, sau doar cred că mă cheamă L. W.?" — Desigur, dacă întrebarea ar fi „Sunt sigur, sau doar presupun, că...?", atunci te-ai putea bizui pe răspunsul meu. —

492. „Ştiu eu, sau doar cred ...?" ar putea fi exprimat şi aşa: Ce-ar fi dacă ar *părea* să se dovedească că ceea ce până acum nu părea susceptibil de îndoială era o presupunere falsă? Aş reacționa atunci ca şi când o convingere s-ar fi dovedit falsă, sau acest lucru ar părea să-mi distrugă temelia judecăților mele? — Fireşte însă nu doresc să fac aici o *profeție*.

Aş spune oare pur şi simplu „Nu m-aş fi gândit niciodată la asta!“ — sau aş refuza (ar trebui să refuz) să-mi revizuiesc judecata, deoarece o asemenea «revizuire» ar însemna o nimicire a tuturor etaloanelor?

493. Deci trebuie să recunosc anumite autorități pentru a putea în genere judeca?

494. „De această propoziție nu pot să mă îndoiesc fără a renunța la toate judecățile.“

Dar ce fel de propoziție este asta? (Aminteşte de ceea ce a spus Frege despre legea identității.[1]) În mod sigur nu este o propoziție de experiență. Nu aparține psihologiei. Are mai curând caracterul unei reguli.

495. Cuiva care ar dori să obiecteze la propozițiile neîndoielnice i s-ar putea pur şi simplu spune: „O, ce nonsens!“ Deci nu să i se răspundă, ci să fie pus la punct.

496. Aici este un caz asemănător cu acela în care se arată că nu are nici un sens să spui că un joc s-a jucat întotdeauna greşit.

497. Dacă cineva ar vrea să trezească mereu îndoieli în mine şi ar spune: aici te înşală memoria, acolo ai fost păcălit, acolo nu te-ai convins suficient de temeinic etc., iar eu nu m-aş lăsa clintit

---

[10] *Grundgesetze der Arithmetik* I xvii (*n. ed.*).

şi mi-aş păstra certitudinea — atunci acest lucru nu poate fi greşit, fiindcă abia el defineşte un joc.

11.4.

498. Lucrul curios este că deşi găsesc perfect corect ca cineva să respingă spunând „Nonsens!“ încercarea de a-l deruta trezindu-i îndoieli în privința fundamentelor, consider incorect dacă vrea să se apere folosind cuvinte cum ar fi „Eu ştiu“.

499. Aş putea spune şi aşa: «Legea inducției» poate să fie tot aşa de puțin *întemeiată* ca şi anumite propoziții particulare referitoare la materia experienței.

500. Dar mi s-ar părea de asemenea nonsens a spune: „Eu ştiu că legea inducției este adevărată“.

Imaginează-ți o asemenea declarație într-un tribunal. Ar fi mai corect „Cred în legea…“, unde «a crede» nu are nimic de a face cu *a bănui*.

501. Nu ajung, oare, tot mai aproape de a spune că logica, până la urmă, nu poate fi descrisă? Trebuie să priveşti practica limbajului, şi atunci o vezi.

502. S-ar putea oare spune „Eu ştiu cu ochii închişi poziția mâinilor mele“ dacă indicația mea ar contrazice mereu sau de cele mai multe ori mărturia celorlalți?

503. Mă uit la un obiect şi spun „Acela este un copac“ sau „Ştiu că acela…“ — Dacă acum

mă apropii şi se dovedeşte a fi altfel, pot să spun „Nu era un copac“; sau spun „*Era* un copac, dar acum nu mai este“. Dacă însă toți ceilalți m-ar contrazice şi ar spune că n-a fost niciodată un copac, şi dacă toate celelalte mărturii ar vorbi împotriva mea — la ce-ar mai *folosi* să mă cramponez de al meu „Eu ştiu“?

504. Dacă eu *știu* ceva depinde de felul cum dovezile îmi dau dreptate sau mă contrazic. Căci a spune că ştii că ai dureri nu înseamnă nimic.

505. Este întotdeauna o favoare a naturii când se ştie ceva.

506. „Dacă memoria mă înşală aici, mă poate înşela peste tot.“
Dacă nu ştiu *asta*, cum mai ştiu eu atunci că vorbele mele înseamnă ce cred eu că înseamnă?

507. „Dacă aceasta mă «înşală», ce mai înseamnă atunci «a înşela»?“

508. Pe ce mă pot eu bizui?

509. De fapt eu vreau să spun că un joc de limbaj este posibil doar dacă te bizui pe ceva. (N-am spus „te poți bizui pe ceva“.)

510. Dacă spun „Fireşte că ştiu că acesta este un prosop“, atunci asta e o *exprimare*. Nu mă gândesc la o verificare. Este pentru mine o exprimare nemijlocită.

Nu mă gândesc la trecut sau la viitor. (Şi la fel face, fireşte, şi Moore.)

Exact ca o apucare nemijlocită a ceva; aşa cum apuc, fără şovăială, prosopul.

511. Dar această prindere nemijlocită corespunde unei *siguranțe*, nu unei cunoaşteri.

Însă nu prind la fel şi numele unui lucru?

12.4.

512. Întrebarea este totuşi asta: „Ce-ar fi dacă ar trebui să-ți schimbi părerea chiar şi în privința acestor lucruri, cele mai fundamentale?“ Şi aici răspunsul îmi pare a fi: „*Nu trebuie* să ți-o schimbi. Chiar în asta constă faptul că ele sunt «fundamentale»“.

513. Ce-ar fi dacă s-ar întâmpla ceva *într-adevăr nemaiauzit*? Dacă, să zicem, aş vedea cum, fără vreo cauză vizibilă, casele se transformă progresiv în aburi; dacă vitele pe câmp ar sta în cap, ar râde şi ar rosti cuvinte inteligibile; dacă treptat copacii s-ar schimba în oameni, şi oamenii în copaci. Acum, mai aveam eu dreptate atunci când, înainte de toate aceste întâmplări, spuneam „Ştiu că aceasta este o casă“ etc., sau pur şi simplu „Aceasta este o casă“ etc.?

514. Acest enunţ mi s-a părut fundamental; dacă este fals, ce mai înseamnă «adevărat» şi «fals»?

515. Dacă numele meu *nu* este L. W., cum mai pot eu să mă bizui pe ceea ce se înțelege prin „adevărat“ şi „fals“?

516. Dacă s-ar întâmpla ceva (dacă, de exemplu, mi-ar spune cineva ceva) care ar fi de aşa natură încât să-mi trezească îndoiala în această privință, atunci sigur ar exista ceva care ar face ca temeiurile acestei îndoieli să pară ele însele îndoielnice, şi aş putea astfel să mă hotărăsc să-mi păstrez vechea mea convingere.

517. N-ar fi posibil să se întâmple ceva care să mă scoată cu totul de pe şină? Dovezi care mi-ar face inacceptabile lucrurile cele mai sigure? Sau m-ar face să-mi răstorn judecățile cele mai fundamentale? (Dacă pe bună dreptate sau nu este aici tot una.)

518. Aş putea să-mi închipui că observ asta la altcineva?

519. Dacă urmezi ordinul „Adu-mi o carte“, este, fireşte, posibil să trebuiască să cercetezi dacă ceea ce vezi acolo este într-adevăr o carte, dar atunci tu ştii totuşi ce se înțelege prin „carte“; iar dacă nu ştii, poți, să zicem, să cauți ce înseamnă, — dar atunci trebuie totuşi să ştii ce înseamnă un alt cuvânt. Şi faptul că un cuvânt înseamnă cutare lucru, că este folosit aşa şi aşa, este tot un fapt empiric, ca şi acela că obiectul de acolo este o carte.

Aşadar pentru a putea urma un ordin trebuie să nu ai nici o îndoială cu privire la un fapt empiric. Chiar îndoiala nu se bazează decât pe ceea ce este în afara oricărei îndoieli.

Dar cum un joc de limbaj este ceva ce constă din acte de joc repetate în timp, se pare că nu se poate spune în nici un caz *izolat* că nu trebuie să te îndoieşti de cutare lucru pentru a putea exista un joc de limbaj, ci, poate, că *de regulă* nişte judecăţi empirice trebuie să fie în afara oricărei îndoieli.

13.4.

520. Moore are tot dreptul să spună că ştie că în faţa lui se află un copac. Fireşte el se poate înşela în această privinţă. (Căci aici lucrurile nu stau ca în cazul exprimării „Eu cred că acolo-i un copac".) Dar dacă el are dreptate sau se înşală în acest caz nu este important din punct de vedere filozofic. Dacă Moore îi combate pe cei ce spun că aşa ceva nu se poate propriu-zis şti, el nu poate face asta dând asigurări că *el* ştie cutare şi cutare. Căci nu trebuie să-l credem când spune asta. Dacă adversarii lui ar fi susţinut că nu se pot *crede* cutare lucruri, atunci le-ar fi putut răspunde: „*Eu* cred asta".

14.4.

521. Greşeala lui Moore se află în faptul că la afirmaţia că nu se poate şti asta el replică: „Eu ştiu".

522. Noi spunem: Dacă un copil stăpâneşte limbajul — şi deci folosirea lui —, el trebuie să

ştie semnificaţiile cuvintelor. Trebuie, de exemplu, să poată atribui unor lucruri albe, negre, roşii, albastre numele culorii lor fără să aibă îndoieli.

523. Într-adevăr, aici nu mai regretă nimeni lipsa îndoielii; nu se miră nimeni că noi nu doar *presupunem* semnificaţia cuvintelor.

15.4.

524. Este oare esenţial pentru jocurile noastre de limbaj (de exemplu «A porunci şi a asculta») ca în anumite locuri să nu apară vreo îndoială, sau este de ajuns dacă există sentimentul de siguranţă, chiar dacă cu o uşoară umbră de îndoială?

Este oare, aşadar, suficient dacă eu nu numesc, ca acum, ceva *pur şi simplu* «negru», «verde», «roşu», fără intervenţia vreunei îndoieli — ci în loc de asta spun „Sunt sigur că acest lucru este roşu", cum se spune, să zicem, „Sunt sigur că el va veni astăzi" (aşadar cu «sentimentul siguranţei»)?

Sentimentul însoţitor nu are pentru noi, fireşte, nici o importanţă, şi cu atât mai puţin trebuie să ne batem capul cu cuvintele „Sunt sigur că". — Important este dacă de asta se leagă o diferenţă în *practica* limbajului.

S-ar putea pune întrebarea dacă pretutindeni acolo unde noi, de exemplu, comunicăm ceva cu siguranţă (de exemplu, într-un experiment, ne uităm într-un tub şi comunicăm culorile pe care le observăm), el, în această ocazie, spune „Sunt sigur". Dacă face asta, vom fi mai întâi înclinaţi

să-i verificăm afirmația. Dacă însă el se arată a fi cu totul demn de încredere, atunci felul său de a se exprima s-ar interpreta ca fiind doar o ciudățenie, care nu afectează chestiunea în discuție. S-ar putea, de exemplu, presupune că el a citit filozofi sceptici, a fost convins că nu se poate ști nimic, și de aceea a adoptat acest mod de a vorbi. O dată ce ne obișnuim cu acest mod de a vorbi, el nu mai aduce nici un prejudiciu practicii.

525. Cum arată deci cazul în care cineva are într-adevăr, de exemplu, o altă relație cu numele culorilor decât noi? Adică acolo unde persistă, în utilizarea lor, un ușor dubiu sau posibilitatea unui dubiu.

16.4.
526. Pe cel care uitându-se la o cutie poștală englezească ar spune „Sunt sigur că este roșie“ ar trebui să-l considerăm daltonist, sau să credem că nu stăpânește limba română și știe numele corecte ale culorilor într-o altă limbă.

Dacă n-ar fi nici una, nici alta, noi nu l-am înțelege bine.

527. Un român care numește această culoare „roșu“ nu este «sigur» că ea se numește, pe românește, „roșu“. Copilul care stăpânește folosirea cuvântului nu este «sigur că această culoare se numește în limba lui *așa*». Și nici nu se poate spune despre el că atunci când învață să vorbească,

învață că pe românește culoarea se numește așa, sau că *știe* acest lucru dacă a învățat folosirea cuvântului.

528. Şi totuşi: dacă m-ar întreba cineva cum se numeşte culoarea în limba română, şi i-aş spune, şi el m-ar întreba „Eşti sigur?“, i-aş răspunde: „*Ştiu* asta; româna este limba mea maternă“.

529. Şi un copil, de exemplu, va spune despre altul, sau despre sine însuşi, că deja ştie cum se numeşte cutare şi cutare lucru.

530. Pot să-i spun cuiva „Această culoare se numeşte pe româneşte «roşu»“ (dacă, de exemplu, îl învăț limba română). N-aş spune, în acest caz, „Eu ştiu că această culoare...“ — poate aş spune asta, dacă tocmai am învățat-o eu însumi, sau în opoziție cu altă culoare, al cărei nume românesc nu-l cunosc.

531. Nu este însă acum corect să descriu starea mea prezentă *așa*: eu *știu* cum se numeşte această culoare pe româneşte? Şi dacă este corect, de ce să nu-mi descriu starea mea prin cuvintele corespunzătoare: „Eu ştiu etc.“?

532. Aşadar, dacă Moore, stând în fața copacului, ar spune „Eu ştiu că acela este un...“, el ar afirma, pur şi simplu, adevărul despre starea lui de atunci.

[Acum eu filozofez ca o bătrână, care tot timpul schimbă locul obiectelor şi trebuie să le caute din nou; când ochelarii, când legătura de chei.]

533. Acum, dacă a fost corect să-ți descrii starea în afara oricărui context, a fost la fel de corect să rosteşti în afara contextului „Acela este un copac".

534. Este însă greşit să spunem: „Copilul care stăpâneşte un joc de limbaj trebuie să *știe* anumite lucruri"?

Dacă în loc de aceasta s-ar spune: „Trebuie să *poată* anumite lucruri", ar fi un pleonasm, şi totuşi exact *asta* aş dori să replic eu primei propoziții. — Dar: „Copilul îşi însuşeşte cunoştințe de istorie naturală." Asta presupune ca el să poată întreba cum se numeşte cutare şi cutare plantă.

535. Copilul ştie cum se numeşte ceva dacă poate răspunde corect la întrebarea „Cum se numeşte asta?"

536. Copilul care începe să învețe limbajul încă nu posedă, fireşte, conceptul de *a se numi*.

537. Se poate oare spune despre cineva care nu posedă acest concept că *știe* cum se numeşte cutare lucru?

538. Copilul, aş zice, învață să reacționeze în cutare fel; şi făcând asta, încă nu ştie nimic. Cunoaşterea începe abia într-un un stadiu ulterior.

539. Stau oare lucrurile, în cazul cunoaşterii, ca în acela al acumulării?

540. Un câine ar putea învăţa să alerge, la strigătul „N“, la N, şi la strigătul „M“, la M, — dar ar şti el, de aceea, cum se numesc acei oameni?

541. „Ştie doar cum îl cheamă pe acesta, încă nu şi cum îl cheamă pe acela.“ Asta nu se poate spune, în sens strict, despre cineva care încă nu are câtuşi de puţin conceptul că oamenii au nume.

542. „Nu pot descrie aceste flori dacă nu ştiu că această culoare se numeşte «roşu».“

543. Copilul poate folosi numele persoanelor cu mult înainte de a putea spune, într-un mod oarecare: „Eu ştiu cum îl cheamă pe acesta; încă nu ştiu cum îl cheamă pe acela.“

544. Fireşte, pot să spun în conformitate cu adevărul „Eu ştiu cum se numeşte această culoare pe româneşte“, în timp ce, de exemplu, arăt spre culoarea sângelui proaspăt. Dar — — —

17.4.

545. «Copilul ştie ce culoare desemnează cuvântul „albastru“.» Ce ştie el atunci nu este deloc aşa simplu.

546. „Ştiu cum se numeşte această culoare“ aş spune, de pildă, dacă ar fi vorba de nuanţe ale căror nume nu le ştie oricine.

547. Nu-i poți spune încă unui copil care abia începe să vorbească şi poate folosi cuvintele „roşu“ şi „albastru“: „Nu-i aşa, tu ştii cum se numeşte această culoare.“

548. Copilul trebuie să învețe folosirea numelor de culori înainte să poată întreba cum se numeşte o culoare.

549. Ar fi greşit să se spună că aş putea să spun „Eu ştiu că acolo se află un scaun“ doar atunci când acolo se află un scaun. Desigur că acest lucru este numai atunci *adevărat*, dar eu am dreptul s-o spun când sunt *sigur* că se află unul acolo, chiar dacă n-am dreptate.

[Pretențiile sunt o ipotecă care împovărează puterea de gândire a filozofilor.]

18.4.

550. Dacă cineva crede ceva, nu trebuie întotdeauna să se poată răspunde la întrebarea «de ce crede aceasta»; dacă însă ştie ceva, trebuie să se poată răspunde la întrebarea „Cum ştie asta?“

551. Şi dacă se răspunde la această întrebare, asta trebuie făcut după principii general recunoscute. *Aşa* se poate şti aşa ceva.

552. Ştiu eu că acum stau într-un fotoliu? — Nu ştiu?! Nimeni nu va spune, în împrejurările de față, că ştiu, dar tot atât de puțin, de exemplu,

că sunt conştient. Nu se va spune asta, de obicei, nici despre trecătorii de pe stradă.

Dar chiar dacă nimeni n-o spune, oare de aceea nici nu *este* aşa??

553. Este ciudat: Dacă spun, fără vreun prilej aparte, „Eu ştiu“, de exemplu „Eu ştiu că acum stau într-un fotoliu“, afirmația mi se pare nejustificată şi prezumțioasă. Dacă însă fac aceeaşi afirmație când este nevoie de ea, atunci, deşi nu sunt nici cu un strop mai sigur de adevărul ei, ea mi se pare perfect justificată şi comună.

554. În jocul ei de limbaj ea nu este prezumțioasă. Acolo ea nu se află mai presus decât însuşi jocul de limbaj al oamenilor. Căci acolo îşi are ea aplicarea ei limitată.

Dacă însă rostesc propoziția în afara contextului ei, atunci ea apare într-o lumină falsă. Căci atunci este ca şi cum aş vrea să dau asigurări că există lucruri pe care le *știu*. Despre care nici chiar Dumnezeu nu mi-ar putea spune nimic.

19.4.

555. Noi spunem că ştim că apa fierbe când este pusă pe foc. Cum ştim asta? Ne-a învățat experiența. — Eu spun „Eu ştiu că azi de dimineață am luat micul dejun“; experiența nu m-a învățat asta. Se spune şi „Ştiu că îl doare“. De fiecare dată jocul de limbaj este altfel, de fiecare dată noi suntem *siguri*, şi de fiecare dată ceilalți vor cădea de acord cu noi că *suntem în măsură* să

ştim. De aceea şi propoziţiile fizicii se găsesc în manuale pentru toată lumea.

Dacă cineva spune că *ştie* ceva, trebuie să fie ceva pe care el, în acord cu judecata generală, să fie în măsură s-o ştie.

556. Nu se spune: Este în măsură să creadă asta.

Dar se poate spune: „Este raţional ca în această situaţie să presupui asta“ (sau „să crezi“).

557. O curte marţială poate avea de judecat dacă în cutare situaţie era raţional să se presupună cu siguranţă (chiar dacă în mod fals) cutare lucru.

558. Noi spunem că ştim că în cutare circumstanţe apa fierbe şi nu îngheaţă. Ne putem închipui că ne înşelăm în această privinţă? O eroare nu ar răsturna oare orice judecată? Mai mult: ce-ar mai rămâne în picioare dacă asta ar cădea? Ar putea cineva să descopere ceva, iar apoi noi să spunem: „A fost o eroare“?

Orice s-ar întâmpla în viitor, oricum s-ar comporta apa în viitor, — noi *ştim* că până acum ea s-a comportat în nenumărate cazuri *astfel*.

Acest fapt este turnat în temelia jocului nostru de limbaj.

559. Trebuie să ţii seama de faptul că jocul de limbaj este, ca să zic aşa, ceva ce nu poate fi prevăzut. Vreau să spun: Nu este întemeiat pe ceva. Nu este raţional (sau iraţional).

El există — ca şi viaţa noastră.

560. Iar conceptul de cunoaştere este cuplat cu acela de joc de limbaj.

561. „Eu ştiu“ şi „Te poţi bizui pe asta“. Dar nu se poate întotdeauna înlocui prima expresie cu cea de a doua.

562. În orice caz, este important să-ţi imaginezi o limbă în care conceptul *nostru* de «a şti» nu există.

563. Se spune „*Ştiu* că el are dureri“, deşi nu se poate da vreun temei convingător pentru aceasta. — Este acesta acelaşi lucru ca şi „Sunt sigur că el…“? — Nu. „Sunt sigur“ îţi dă siguranţa subiectivă. „Ştiu“ înseamnă că între mine, care ştiu, şi cel care nu ştie există o diferenţă de înţelegere. (Poate bazată pe o diferenţă de grad al experienţei.)

Dacă spun, în matematică, „Eu ştiu“, atunci o dovadă pentru asta este demonstraţia.

Dacă în ambele cazuri în loc de „Ştiu“ se zice „Te poţi bizui pe asta“, atunci întemeierea este, de fiecare dată, de alt gen.

Iar întemeierea are un sfârşit.

564. Un joc de limbaj: A aduce materiale de construcţie, a comunica numărul pietrelor disponibile. Uneori numărul este apreciat, alteori stabilit prin numărătoare. Urmează atunci întrebarea „Crezi că sunt atâtea pietre?“ şi răspunsul „Ştiu, tocmai le-am numărat“. Dar aici „Ştiu“ ar putea

să lipsească. Dacă însă există mai multe feluri de a constata ceva cu siguranţă, precum numărătoarea, cântărirea, măsurarea stocului etc., atunci poate interveni, în loc de specificarea felului *cum* se ştie, enunţul „Ştiu".

565. Dar aici încă nu este vorba câtuşi de puţin de un «a şti» că aceasta se numeşte „lespede", *aceasta* „stâlp" etc.

566. Într-adevăr, copilul care învaţă jocul meu de limbaj (nr. 2)[1] nu învaţă să spună „Eu ştiu că aceasta se numeşte «lespede»".

Acum fireşte că există un joc de limbaj în care copilul foloseşte *această* propoziţie. Asta presupune ca de îndată ce i se oferă un nume, copilul să-l poată deja folosi. Cum ar fi dacă cineva mi-ar spune „Această culoare se numeşte «...»" — Aşadar, o dată ce copilul a învăţat un joc de limbaj cu materiale de construcţie, i se poate spune deja ceva de felul „Iar această piatră se numeşte «...»", şi prin asta i-a fost *extins* jocul de limbaj originar.

567. Acum este oare o cunoaştere ca aceea că mă numesc L. W. de acelaşi fel ca aceea că apa fierbe la 100°? Această întrebare este, fireşte, prost pusă.

568. Dacă unul dintre numele mele n-ar fi folosit decât foarte rar, s-ar putea întâmpla să nu-l ştiu. Faptul că-mi ştiu numele este de la sine înţeles

---

[1] *Cercetări filozofice* §2 (*n. ed.*).

numai deoarece eu, ca oricare altul, îl folosesc de nenumărate ori.

569. O experiență lăuntrică nu-mi poate arăta că *știu* ceva.

Prin urmare dacă în pofida acestui lucru spun „Eu ştiu că mă cheamă...“ şi, evident, aceasta nu este o propoziție de experiență, — — —

570. „Eu ştiu că mă cheamă aşa; la noi fiecare adult ştie cum îl cheamă.“

571. „Mă cheamă..., poți să te bizui pe asta. Dacă s-ar dovedi fals, poți să nu mă mai crezi niciodată.“

572. Totuşi, se pare că ştiu că în privința propriului meu nume, de exemplu, nu mă pot înşela!

Asta se exprimă în cuvintele: „Dacă acest lucru este fals, atunci sunt nebun.“ Bine, bine, dar acestea sunt cuvinte; dar ce influență are acest fapt asupra utilizării limbii?

573. Aceea că nu pot fi convins prin nimic de contrariu?

574. Întrebarea e: Ce *fel* de propoziție este asta: „Eu ştiu că nu mă pot înşela în această privință“, sau: „Nu mă pot înşela în această privință“?

„Eu ştiu“ pare aici să elimine toate temeiurile. O *știu* pur și simplu. Însă dacă poate fi aici vorba în genere de eroare, atunci trebuie să se poată verifica dacă ştiu.

575. Cuvântul „ştiu“ ar putea aşadar să aibă rostul de a arăta unde sunt demn de încredere, însă utilitatea acestui semn trebuie să provină din *experienţă*.

576. S-ar putea spune „Cum ştiu eu că nu mă înşel în privinţa numelui meu?“ — şi dacă s-ar răspunde la asta „Pentru că l-am folosit atât de des“, s-ar putea întreba mai departe: „Cum ştiu eu că nu mă înşel în *această* privinţă?“ Şi aici „Cum ştiu eu“ nu mai poate avea nici o semnificaţie.

577. „Îmi ştiu numele cu deplină certitudine.“
Aş refuza să iau în considerare vreun argument care ar dori să arate contrariul!
Şi ce înseamnă „*Aş* refuza“? Este oare exprimarea unei intenţii?

578. Dar n-ar putea vreo autoritate mai înaltă să mă asigure că eu nu ştiu adevărul? Încât să trebuiască să spun „Învaţă-mă!“ Dar atunci ar trebui să-mi fie deschişi ochii.

579. Este o trăsătură a jocului de limbaj cu numele de persoane faptul că fiecare îşi ştie cu cea mai mare siguranţă propriul nume.

20.4.
580. S-ar putea totuşi ca de câte ori ziceam „Eu ştiu“, acest lucru să se dovedească a fi fals. (De arătat.)

581. Dar poate că n-aş avea încotro şi aş continua să-i asigur pe ceilalţi: „Ştiu...". Dar cum a învăţat oare copilul expresia?

582. „Eu ştiu asta" poate însemna: Lucrul îmi este deja cunoscut — dar şi: E sigur aşa.

583. „Ştiu că în limba... aceasta se numeşte «...»." — Cum ştii tu asta? — „Am învăţat..."
Aş putea eu aici să înlocuiesc „Ştiu că etc." cu „În limba ... asta se numeşte «...»"?

584. Ar fi oare posibil ca verbul „a şti" să fie folosit doar în întrebarea „Cum ştii tu asta?", care să urmeze unei simple afirmaţii? — În loc de „Ştiu deja asta" se spune „Acest lucru îmi este cunoscut"; şi asta urmează numai după comunicarea faptului. Dar[1] ce se spune în loc de „Eu ştiu ce-i asta"?

585. Dar nu spune oare „Eu ştiu că acela este un copac" altceva decât „Acela este un copac"?

586. În loc de „Eu ştiu ce-i asta" s-ar putea spune „Eu pot spune ce-i asta". Şi dacă s-ar adopta acest mod de exprimare, ce s-ar întâmpla cu „Eu ştiu că acela este..."?

587. Înapoi la întrebarea dacă „Eu ştiu că acela este un..." spune altceva decât „Acela este un...". — În prima propoziţie este pomenită o persoană,

---

[1] Ultima propoziţie este o adăugare ulterioară (*n. ed.*).

în a doua nu. Dar asta nu arată că ele au sensuri diferite. În orice caz, adesea prima formă se înlocuieşte cu a doua şi i se dă apoi, de multe ori, o intonaţie aparte. Căci altfel vorbeşti când faci o constatare necontestată şi altfel când o menţii împotriva unei contraziceri.

588. Dar nu spun eu oare, prin cuvintele „Eu ştiu că...“, că mă aflu într-o stare anumită, pe când simpla afirmaţie „Acela este...“ nu spune asta? Şi totuşi, la o asemenea afirmaţie se răspunde adesea „Cum ştii tu asta?“ — „Dar sigur, numai deoarece faptul că afirm asta dă de înţeles că eu cred că ştiu acel lucru.“ — Asta s-ar putea exprima şi astfel: Într-o grădină zoologică ar putea exista afişul „Aceasta este o zebră“; dar nu şi „Eu ştiu că aceasta este o zebră“.

„Eu ştiu“ are sens numai când este exprimat de către o persoană. Atunci însă este indiferent dacă exprimarea este „Eu ştiu...“ sau „Acela este...“.

589. Căci cum învaţă cineva să-şi recunoască starea sa de cunoaştere?

590. Despre recunoaşterea unei stări s-ar putea vorbi mai degrabă acolo unde se zice „Eu ştiu ce-i asta“. Aici ne putem convinge de faptul că posedăm într-adevăr această cunoaştere.

591. „Eu ştiu ce fel de copac este acela. — Este un castan.“

„Eu ştiu ce fel de copac este acela. Eu ştiu că este un castan."

Primul enunţ sună mai natural decât al doilea. Se spune a doua oară „Eu ştiu" numai când se doreşte să se accentueze în mod deosebit certitudinea; bunăoară pentru a preveni o contrazicere. Primul „Eu ştiu" înseamnă aproximativ: Eu pot să spun.

Într-un alt caz însă, s-ar putea începe prin constatarea „Acela este un...", şi după aceea, la o contrazicere, să se replice: „Eu ştiu ce fel de copac este acela", şi astfel să se accentueze siguranţa.

592. „Eu pot să spun ce fel de... este acela, şi anume cu siguranţă."

593. Chiar dacă se poate înlocui „Eu ştiu că este aşa" prin „Aşa este", nu se poate totuşi înlocui negaţia unuia cu negaţia celuilalt.

O dată cu „Eu nu ştiu..." apare un nou element în jocurile de limbaj.

21.4.

594. Numele meu este „L. W." Şi dacă cineva ar contesta asta, aş putea imediat să fac nenumărate legături care să-l asigure.

595. „Dar pot să-mi imaginez un om care face toate aceste legături dintre care nici una să nu concorde cu realitatea. De ce nu m-aş afla şi eu într-un caz asemănător?"

Când îmi imaginez acel om, îmi imaginez şi o realitate, o lume care-l înconjoară; şi pe el, cum

gândeşte (şi vorbeşte) în contradicţie cu această lume.

596. Dacă cineva mă informează că numele lui este N. N., are oare sens, pentru mine, să-l întreb „Te poţi înşela în această privinţă?“ Aceasta este o întrebare permisă în jocul de limbaj. Şi răspunsurile la ea „Da“ şi „Nu“ au sens. — Acum, fireşte că nici acest răspuns nu este infailibil, adică se poate dovedi uneori greşit, dar asta nu face ca întrebarea „Te poţi…“ şi răspunsul „Nu“ să fie lipsite de sens.

597. Răspunsul la întrebarea „Te poţi înşela în această privinţă?“ dă afirmaţiei o anumită greutate. Răspunsul poate fi şi: „*Cred* că nu.“

598. Dar nu s-ar putea răspunde, la întrebarea „Te poţi…“, cu: „O să-ţi descriu cazul, şi vei putea apoi să judeci tu însuţi dacă mă pot înşela“?

De exemplu, dacă este vorba despre numele persoanei, s-ar putea întâmpla ca persoana să nu fi folosit niciodată acest nume, dar să-şi amintească a-l fi citit de pe un document, — şi, pe de altă parte, răspunsul ar putea fi: „Am purtat acest nume toată viaţa, am fost numit aşa de către toţi oamenii.“ Dacă *asta* nu este echivalent cu răspunsul „Nu mă pot înşela în această privinţă“, atunci el nu mai are câtuşi de puţin sens. Şi totuşi este foarte clar că astfel se indică o deosebire foarte importantă.

599. S-ar putea, de exemplu, descrie siguranţa propoziţiei că apa fierbe la 100°C. Ea nu este, de exemplu, o propoziţie pe care am auzit-o odată, ca bunăoară cutare şi cutare propoziţie, pe care aş putea-o indica. Am făcut eu însumi experimentul la şcoală. Propoziţia este una foarte elementară în manualele noastre, pe care ne putem baza în asemenea privinţe, fiindcă... — Acum, la toate acestea se pot opune exemple care arată că oamenii au considerat cutare şi cutare ca lucruri sigure, care apoi, în opinia noastră, s-au dovedit false. Dar acest argument n-are nici o valoare[1]. A spune „până la urmă nu putem prezenta decât temeiuri pe care *noi* le socotim temeiuri" înseamnă a nu spune absolut nimic.

Cred că ceea ce stă aici la bază este o neînţelegere a naturii jocurilor noastre de limbaj.

600. Ce temei am eu să am încredere în manuale de fizică experimentală?

N-am nici un temei să nu le acord încredere. Şi le acord. Ştiu cum iau naştere asemenea cărţi — sau mai degrabă cred că ştiu. Am unele dovezi, dar ele nu ajung departe şi sunt foarte risipite. Am auzit, am văzut, am citit anumite lucruri.

---

[1] *Notă marginală*: Căci nu se poate de asemenea întâmpla ca acum să se creadă că se recunoaşte o eroare a timpurilor trecute şi după aceea să se ajungă la concluzia că prima părere era corectă?

22.4.

601. Suntem tot timpul în primejdia de a vrea să recunoaştem semnificația prin considerarea expresiei şi a stării de spirit în care ea este folosită, în loc să ne gândim totdeauna la practică. De aceea ne spunem nouă înşine atât de des expresia, fiindcă este ca şi cum ar trebui să găsim ceea ce căutăm în ea şi în sentimentul pe care-l avem.

23.4.

602. Ar trebui oare să spun „Cred în fizică“ sau „Ştiu că fizica este adevărată“?

603. Sunt învățat că în *asemenea* circumstanțe se întâmplă *asta*. Acest lucru a fost descoperit făcându-se experimentul de câteva ori. Fireşte, toate astea nu ne-ar dovedi nimic dacă n-ar exista, în jurul acestei experiențe, altele, care împreună cu ea alcătuiesc un sistem. Astfel, nu s-au făcut numai experimente despre căderea corpurilor, ci şi experimente despre rezistența aerului şi altele.

Până la urmă însă, mă bizui pe aceste experiențe sau pe relatările cu privire la ele, îmi conduc acțiunile după ele fără nici un scrupul. Dar această încredere nu s-a confirmat şi ea? Atât cât pot eu aprecia — da.

604. Într-un tribunal, afirmația unui fizician că apa fierbe la cca 100°C ar fi acceptată necondiționat ca adevărată.

Dacă n-am încredere în această afirmație, ce-aş putea face ca s-o infirm? Să fac eu însumi experimente? Ce-ar dovedi ele?

605. Dar cum ar sta lucrurile dacă afirmația fizicianului ar fi o superstiție şi ar fi la fel de absurd ca judecata să se orienteze după ea precum ar fi să se orienteze după o probă a focului?

606. Faptul că, în opinia mea, un altul s-a înşelat nu este un temei pentru a admite că eu acum mă înşel. — Dar nu este un temei pentru a admite că m-aş *putea* înşela? El *nu* este un temei pentru nici o *nesiguranță* în judecățile sau acțiunile mele.

607. Judecătorul ar putea să spună „Acesta este adevărul — atât cât îl poate cunoaşte un om". — Dar ce-ar realiza acest adaos? („beyond all reasonable doubt"[1]).

608. Este greşit că eu mă ghidez în acțiunile mele după propozițiile fizicii? Ar trebui oare să spun că nu am nici un temei bun pentru asta? Nu este chiar asta ceea ce numim noi «un bun temei»?

609. Să presupunem că am întâlni oameni care nu consideră asta drept un temei concludent. Acum, cum ne reprezentăm noi acest lucru? În

[1] „dincolo de orice îndoială rațională" (în engleză în original). (*N. Trad.*)

loc de a întreba un fizician, ei consultă, bunăoară, un oracol. (Şi de aceea noi îi considerăm primitivi.) Este greşit faptul că ei consultă un oracol şi se ghidează după el? — Dacă numim acest lucru „greşit“, nu pornim noi de la jocul nostru de limbaj şi îl *combatem* pe al lor?

610. Şi avem noi dreptate sau nu să-l combatem? Fireşte, demersul nostru va fi sprijinit prin tot felul de sloganuri.

611. Unde se întâlnesc cu adevărat două principii care nu pot fi reconciliate, acolo fiecare om îl declară pe celălalt nebun şi eretic.

612. Spuneam că l-aş «combate» pe celălalt, — dar atunci nu îi voi oferi *temeiuri*? Desigur; dar cât de departe ajung ele? La capătul temeiurilor stă *persuasiunea*. (Gândeşte-te la ce se întâmplă când misionarii îi convertesc pe băştinaşi.)

613. Dacă spun acum: „Eu ştiu că apa din oala de pe aragaz nu va îngheța, ci va fierbe“, par a fi la fel de îndreptățit la acest „Eu ştiu“ ca la *oricare* altul. «Dacă eu ştiu ceva, atunci ştiu *asta*.» — Sau eu ştiu faptul că omul din fața mea este vechiul meu prieten X cu o *şi mai mare* certitudine? Şi cum este asta în comparaţie cu propoziţia că eu privesc cu doi *ochi* şi îi voi vedea dacă mă voi uita în oglindă? — Nu ştiu sigur ce-ar trebui să răspund aici. — Dar există totuşi o deosebire între cazuri. Dacă apa îngheață pe flacără, voi

fi, desigur, uimit în cel mai înalt grad, dar voi presupune o influență încă necunoscută mie și îi voi lăsa, poate, pe fizicieni să decidă asupra chestiunii. — Însă ce-ar putea să mă facă să mă îndoiesc de faptul că acest om este N. N., pe care îl cunosc de ani de zile? Aici o îndoială pare că ar trage totul după sine și l-ar prăbuși în haos.

614. Adică: Dacă aș fi contrazis din toate părțile, spunându-mi-se că pe acela nu-l cheamă cum știam dintotdeauna (și intenționat folosesc aici „știam"), atunci mi-ar fi sustras fundamentul tuturor judecăților.

615. Acum înseamnă oare asta: „Eu pot în genere judeca doar fiindcă lucrurile se comportă așa și așa (ai zice, cu blândețe)"?

616. Dar ar fi oare *de negândit* ca eu să rămân stăpân pe situație chiar și când faptele s-ar încăpățâna atât de tare?

617. Prin anumite evenimente aș fi pus într-o situație în care n-aș mai putea continua vechiul joc. În care aș fi scos din *siguranța* jocului.

Într-adevăr, nu este de la sine înțeles că posibilitatea unui joc de limbaj este condiționată de anumite fapte?

618. S-ar părea atunci că jocul de limbaj ar trebui să «arate» faptele care îl fac posibil. (Dar nu așa stau lucrurile.)

Se poate, aşadar, spune că doar o anumită regularitate în evenimente face posibilă inducția? «Posibilă» ar trebui, fireşte, să însemne «*logic posibilă*».

619. Trebuie oare să spun: Chiar dacă ar apărea deodată o neregularitate în evenimentele naturale, asta *n-ar trebui* să mă facă să nu mai fiu stăpân pe situație? Aş putea, ca înainte, să fac raționamente — dar dacă aceasta s-ar mai numi «inducție» este o altă chestiune.

620. În anumite împrejurări se spune „Te poți bizui pe asta"; iar această asigurare poate fi, în limba de zi cu zi, justificată sau nu, şi poate chiar să fie considerată justificată şi când nu se întâmplă ceea ce fusese prezis. *Există un joc de limbaj* în care asigurarea este folosită.

24.4.

621. Dacă ar fi vorba de anatomie, aş spune: „Ştiu că din creier pleacă 12 perechi de nervi." N-am văzut niciodată aceşti nervi, şi chiar un specialist i-a observat doar la puține specimene. — Tocmai aici este folosit în mod corect cuvântul „Ştiu".

622. Însă este corect să fie folosit „Ştiu" şi în contextele menționate de Moore, cel puțin *în anumite împrejurări*. (Ce înseamnă „I know that I am a human being"[1] fireşte nu ştiu. Dar şi acestei exprimări i se poate da un sens.)

---

[1] „Ştiu că sunt un om" (în engleză în original). (*N. Trad.*)

Pot să-mi imaginez pentru fiecare din aceste propoziții circumstanțe care să facă din ele mișcări într-unul dintre jocurile noastre de limbaj, fapt prin care ele își pierd tot ce au uimitor din punct de vedere filozofic.

623. Ciudat este că într-un asemenea caz aş dori întotdeauna să spun (deşi este fals): „Eu ştiu asta — atât cât se poate şti aşa ceva.“ Acest lucru nu este corect, dar se ascunde ceva corect în spatele lui.

624. Poți tu să te înşeli în privința faptului că această culoare se numeşte pe româneşte «verde»? Răspunsul meu la asta nu poate fi decât „Nu“. Dacă aş spune „Da — căci o iluzie este oricând posibilă“, asta n-ar însemna absolut nimic.

Căci este oare propoziția adăugată ceva necunoscut celuilalt? Şi cum îmi este ea cunoscută mie?

625. Înseamnă însă aceasta că ar fi de negândit ca aici cuvântul „verde“ să se fi ivit dintr-un fel de *lapsus linguae* sau de confuzie de moment? Nu cunoaştem noi asemenea cazuri? — I se poate spune cuiva şi: „Nu cumva te-ai exprimat greşit?“ Asta înseamnă ceva de felul: „Mai gândeşte-te o dată la asta.“ —

Dar aceste măsuri de precauție au sens doar dacă ajung odată la un sfârşit.

O îndoială fără sfârşit nici măcar nu mai este o îndoială.

626. Nu are sens nici să spui: „Numele românesc al acestei culori este *sigur* «verde», — dacă nu cumva acum am un lapsus sau sunt cumva aiurit.“

627. N-ar trebui introdusă această clauză în *toate* jocurile de limbaj? (Fapt prin care se vede lipsa ei de sens.)

628. Dacă se spune „Anumite propoziții trebuie să fie sustrase îndoielii“, atunci se pare că ar trebui să includ aceste propoziții, de exemplu aceea că mă numesc L. W., într-o carte de logică. Căci dacă ține de descrierea jocului de limbaj, atunci ține de logică. Dar faptul că eu mă numesc L. W. nu ține de o astfel de descriere. Jocul de limbaj care operează cu nume de persoane poate foarte bine să dăinuie şi dacă eu mă înşel în privința numelui meu, — dar el presupune că este un nonsens să spun că majoritatea oamenilor se înşală în privința numelor lor.

629. Pe de altă parte este corect dacă îmi spun mie însumi „Nu mă pot înşela în privința numelui meu“, şi greşit dacă spun „Poate mă înşel“. Dar asta nu înseamnă că pentru alții este lipsit de sens să se îndoiască de ceea ce eu declar drept sigur.

630. A nu putea greşi, în limba ta maternă, în privința desemnării anumitor lucruri este pur şi simplu cazul obişnuit.

631. „Nu mă pot înşela în această privinţă" caracterizează pur şi simplu un tip de afirmaţie.

632. Amintire sigură şi nesigură. Dacă amintirea sigură nu ar fi în general mai demnă de încredere, adică nu ar fi mai des confirmată prin alte verificări decât cea nesigură, atunci exprimarea siguranţei şi a nesiguranţei nu ar mai avea în limbaj funcţia lor actuală.

633. „Nu mă pot înşela în această privinţă" — dar ce-ar fi dacă atunci totuşi m-am înşelat? Nu este oare posibil acest lucru? Dar face oare asta din enunţul „Nu mă pot etc." un nonsens? Sau ar fi mai bine ca în loc de aceasta să spun „Este greu să mă înşel în această privinţă"? Nu; căci asta înseamnă altceva.

634. „Nu mă pot înşela în această privinţă; şi în cel mai rău caz voi face din propoziţia mea o normă."

635. „Nu mă pot înşela în această privinţă: am fost ieri la el."

636. „Nu mă pot înşela în această privinţă; dacă însă ceva ar părea să vorbească împotriva propoziţiei mele, eu mi-aş menţine părerea, în pofida aparenţei."

637. „Nu mă pot etc." îi indică afirmaţiei mele locul în joc. Dar ea se referă în mod esenţial la *mine*, nu la joc în general.

Dacă eu mă înşel în afirmaţia mea, asta nu-i răpeşte jocului de limbaj utilitatea.

25.4.

638. „Nu mă pot înşela în această privinţă“ este o propoziţie obişnuită care serveşte la indicarea gradului de certitudine al unui enunţ. Şi ea este îndreptăţită numai în folosirea ei curentă.

639. Dar la ce naiba mă mai ajută dacă eu — aşa cum se admite — mă pot înşela în privinţa ei, şi deci şi a propoziţiei pe care ar trebui să o sprijine?

640. Sau ar trebui să spun că propoziţia exclude un anumit *gen* de greşeală?

641. „El mi-a spus astăzi acest lucru — în această privinţă nu mă pot înşela.“ — Dar dacă s-ar dovedi că este fals?! — N-ar trebui făcută aici o deosebire între modurile în care ceva «se dovedeşte fals»? — Căci cum poate să se *dovedească* că afirmaţia mea a fost falsă? Aici doar stă o dovadă în faţa alteia, şi trebuie să se *decidă* la care din ele trebuie să se renunţe.

642. Cum stau însă lucrurile dacă vii cu îndoiala: Dar dacă brusc m-aş trezi, ca să zic aşa, şi aş spune „Acum mi-am închipuit că mă cheamă L. W.!“ — cine spune că nu mă voi mai trezi încă o dată şi nu voi considera *aceasta* drept o închipuire ciudată ş.a.m.d.

643. Desigur poți să-ți imaginezi un caz, şi chiar există cazuri, în care după «trezire» nu te mai îndoieşti cu privire la ce a fost închipuire şi ce realitate. Dar un asemenea caz, sau posibilitatea lui, nu discreditează propoziția „Eu nu mă pot înşela în această privință".

644. Căci, altminteri, n-ar fi aşa discreditate toate afirmațiile?

645. Nu mă pot înşela în această privință, — dar s-ar putea într-o bună zi, pe drept sau nu, să cred că-mi dau seama că n-am fost apt de a judeca.

646. Dacă asta s-ar întâmpla mereu sau des, ar schimba, în orice caz, cu totul caracterul jocului de limbaj.

647. Este o diferență între o eroare pentru care, ca să zic aşa, este prevăzut un loc în joc, şi o deplină încălcare a regulilor, care intervine în mod excepțional.

648. Pot să-l conving şi pe altul că «nu mă pot înşela în această privință».

Îi spun cuiva: „Cutare a fost azi înainte de masă pe la mine şi mi-a relatat asta şi asta." Dacă faptul este uimitor, el, eventual, mă întreabă: „Nu se poate să te înşeli în această privință?" Asta poate să însemne: „Sigur s-a întâmplat asta *azi-dimineață*?", sau: „Sigur l-ai înțeles bine?" — Este uşor de văzut prin ce considerații aş putea arăta

că nu m-am înşelat cu privire la timp, şi, de asemenea, că n-am înțeles greşit relatarea. Dar toate acestea *nu* pot arăta că n-am visat toată povestea sau că nu mi-am închipuit-o ca prin vis. Nu pot arăta nici că n-am avut în permanență un *lapsus*. (Aşa ceva se întâmplă.)

649. (I-am spus odată cuiva — pe engleză — că forma unei anumite ramuri este caracteristică unui ulm, ceea ce el a negat. Apoi am trecut pe lângă nişte frasini, şi eu am spus „Vezi, astea sunt ramurile de care-ți vorbeam". La care el: „But that's an ash"[1] — iar eu: „I always meant ash when I said elm"[2].)

650. Asta înseamnă: posibilitatea unei *erori* poate fi eliminată în anumite cazuri (care sunt frecvente). — Astfel sunt eliminate (şi) greşelile de calcul. Căci atunci când un calcul a fost verificat de nenumărate ori, nu se mai poate spune: „Corectitudinea lui este totuşi doar *foarte probabilă* — fiindcă mereu se mai poate să se fi strecurat o greşeală." Căci presupunând că o dată s-ar părea că s-a descoperit o greşeală — de ce n-ar trebui să presupunem *aici* o greşeală?

---

[1] „Dar ăsta-i un frasin" (în engleză în original). (*N. Trad.*)

[2] „Întotdeauna aveam în vedere «frasin» când spuneam «ulm»" (în engleză în original). (*N. Trad.*)

651. Nu pot să mă înşel asupra faptului că 12×12=144. Şi nu se poate opune siguranţa *matematică* unei relative nesiguranţe a propoziţiilor de experienţă. Căci propoziţia matematică a fost obţinută printr-o serie de acţiuni care nu se deosebesc în nici un fel de cele ale restului vieţii, şi sunt în aceeaşi măsură expuse uitării, trecerii cu vederea, iluziei.

652. Pot eu oare acum să fac profeţia că oamenii nu vor răsturna niciodată propoziţiile aritmetice de astăzi, că nu vor spune niciodată că abia acum ştiu cum stau lucrurile? Dar ar justifica asta o îndoială din partea noastră?

653. Dacă propoziţia 12x12=144 este sustrasă îndoielii, atunci tot aşa trebuie să fie şi anumite propoziţii nematematice.

26.4.51

654. Dar la asta se poate obiecta câte ceva. — În primul rând, „12×12=144" este tocmai o propoziţie *matematică*, şi de aici se poate conchide că doar astfel de propoziţii sunt în această situaţie. Iar dacă această concluzie nu este îndreptăţită, ar trebui să existe o propoziţie la fel de sigură care se referă la acel proces de calculare, dar care nu este matematică. — Mă gândesc la o propoziţie cam de felul acesta: „Calculul «12×12», când este făcut de oameni pricepuţi la calcul, va da în marea majoritate a cazurilor «144»". Această propoziţie

nu va fi contestată de nimeni, şi, fireşte, ea nu este una matematică. Dar are ea certitudinea celor matematice?

655. Propoziției matematice i-a fost întipărită oarecum oficial ştampila incontestabilității. Adică: „Certați-vă pe alte teme; *aceasta* este ceva stabilit, este o balama în jurul căreia se poate învârti disputa voastră.“

656. Iar asta nu se poate spune despre propoziția că *eu* mă numesc L .W. Nici despre propoziția că unul sau altul au efectuat corect cutare calcule.

657. Propozițiile matematice, s-ar putea spune, sunt fosilizate. — Propoziția „Mă numesc…“ nu este astfel. Dar şi ea va fi considerată *de neclintit* de către cei care, ca mine, au dovezi covârşitoare pentru ea. Şi asta nu din lipsă de chibzuință. Căci faptul că dovezile sunt covârşitoare constă chiar în aceea că *nu trebuie* să ne lăsăm înduplecați de nici o dovadă contrară. Avem astfel aici o proptea asemănătoare cu aceea care face propozițiile matematice de neclintit.

658. Întrebarea „Dar n-ai putea să fii acum pradă unei amăgiri şi să descoperi, poate, mai târziu că erai astfel?“ poate fi adusă ca obiecție şi la fiecare propoziție a tablei înmulțirii.

659. „Nu pot greşi în privința faptului că tocmai am luat prânzul.“

Desigur, dacă-i spun cuiva „Tocmai mi-am luat prânzul", el ar putea crede că mint sau că acum nu sunt în toate mințile, dar nu va crede că fac o *greșeală.* Presupunerea că aş putea greşi nu are aici nici un sens.

Dar acest lucru nu-i corect. Aş putea, de exemplu, imediat după masă, fără să ştiu, să fi ațipit şi să fi dormit o oră, şi să cred acum că tocmai am mâncat.

Dar eu disting aici totuşi între diferite feluri de eroare.

660. Aş putea întreba: „*Cum* aş putea să mă înşel asupra faptului că mă numesc L. W.?" Şi pot spune: Nu văd cum ar fi posibil.

661. Cum aş putea să greşesc în presupunerea că n-am fost niciodată pe Lună?

662. Dacă aş spune: „N-am fost niciodată pe Lună — dar s-ar putea să mă înşel", ar fi stupid.

Căci chiar gândul că aş fi putut să fiu transportat acolo, prin mijloace necunoscute, în somn, *nu mi-ar da nici un drept* să vorbesc aici despre o posibilă eroare. Aş juca jocul în mod *greșit* dacă aş face asta.

663. Am dreptul să spun „Nu pot greşi aici" chiar când sunt în eroare.

664. Este o diferență: între a învăța la şcoală ce este corect şi ce e greşit în matematică, şi a

declara eu însumi că nu pot să mă înşel în privința unei propoziții.

665. Aici adaug ceva deosebit la ceea ce este stabilit în general.

666. Dar cum stau lucrurile, de exemplu, cu anatomia (sau cu o mare parte a ei)? Nu este şi ceea ce descrie ea dincolo de orice îndoială?

667. Chiar dacă aş ajunge la un popor care crede că oamenii ar fi transportați, în vis, pe Lună, tot n-aş putea să le spun: „Eu n-am fost niciodată pe Lună. — Fireşte că mă pot înşela.“ Iar la întrebarea lor „Nu te poți înşela?“ ar trebui să răspund: Nu.

668. Ce urmări practice are dacă transmit o informație şi apoi adaug că s-ar putea să mă înşel?
(Aş putea de asemenea, în loc de asta, să adaug: „Pot să mă înşel tot atât de puțin ca în privința faptului că mă cheamă L.W.“)
Un altul ar putea totuşi să se îndoiască de afirmația mea. Dar dacă mă crede el nu se va lăsa doar învățat de mine, ci va şi trage din convingerea mea anumite concluzii referitoare la comportamentul meu.

669. Propoziția „Nu mă pot înşela în această privință“ este cu siguranță folosită în practică. Este însă discutabil dacă ea trebuie atunci înțeleasă într-un sens cu totul strict sau este mai

degrabă un fel de exagerare, care eventual este folosită numai în scopul de a convinge.

27.4.
670. S-ar putea vorbi despre principii fundamentale ale cercetării omeneşti.

671. Zbor de aici într-o parte a lumii în care oamenii au numai informații vagi sau chiar nici o informație despre posibilitatea de a zbura. Le spun că tocmai am zburat la ei venind de la... Ei mă întreabă dacă nu s-ar putea să mă înşel. — Ei au evident o reprezentare greşită despre felul în care se petrec lucrurile. (Dacă aş fi fost împachetat într-o cutie, s-ar fi putut să mă fi înşelat în privința genului de transport.) Dacă le spun pur şi simplu că nu pot să mă înşel, asta poate că nu-i va convinge; dar îi voi convinge dacă le descriu procesul. Atunci în mod sigur ei nu vor mai aduce în discuție posibilitatea unei *erori*. Dar şi atunci ei ar putea — chiar dacă îmi acordă încredere — să creadă că am visat sau că o *vrajă* m-a făcut să-mi închipui asta.

672. «Dacă n-am încredere în *această* dovadă, de ce ar trebui atunci să mă mai încred în vreo dovadă?»

673. Nu este oare greu de distins între cazurile în care *nu* mă pot înşela şi acelea în care *cu greu* mă pot înşela? Este întotdeauna clar cărui tip îi aparține un caz? Nu cred.

674. Există însă anumite tipuri de cazuri în care spun pe bună dreptate că n-aş putea să mă înşel, şi Moore a dat câteva exemple de astfel de cazuri.

Pot să enumăr diverse cazuri tipice, dar nu pot să indic o trăsătură generală. (N.N. nu se poate înşela asupra faptului că a zburat de câteva zile din America în Anglia. Doar dacă este nebun poate considera posibil altceva.)

675. Dacă cineva crede că de câteva zile a zburat din America în Anglia, atunci eu cred că el nu se poate *înșela* aici.

La fel dacă cineva spune că acum stă la masă şi scrie.

676. „Dar chiar dacă nu pot să mă înşel în asemenea cazuri, — nu este posibil să fiu sub narcoză?" Dacă sunt şi dacă narcoza îmi răpeşte conştiința, atunci eu nu vorbesc şi nu gândesc cu adevărat. Nu pot să iau în serios presupunerea că acum visez. Cine spune, în vis, „Eu visez", chiar dacă ar spune asta cu voce tare, are tot atât de puțină dreptate ca şi când ar spune în vis „Plouă" în timp ce chiar ar ploua. Chiar şi dacă visul său ar fi într-adevăr legat de zgomotul pe care îl face ploaia.

CUPRINS

Redactor
DRAGOŞ DODU

Tehnoredactor
DANIELA HUZUM

Corector
NADEJDA STĂNCULESCU

Apărut 2005
BUCUREŞTI — ROMÂNIA

Tiparul executat la MULTIPRINT IAŞI

Filozofie

Colecția φ

41

Ceea ce e publicat aici datează din ultimul an și jumătate din viața lui Wittgenstein. Sunt însemnări la prima redactare, pe care Wittgenstein nu a mai apucat să le sorteze și să le șlefuiască. De fapt, consemnarea lor e întreruptă cu două zile înainte de moartea autorului. Această lucrare nu se prezintă ca o colecție de texte realizată postum. „Wittgenstein a indicat-o în caietele sale ca pe un subiect separat, de care, după câte se pare, s-a ocupat în patru perioade diferite în timpul acestor optsprezece luni. Ea constituie o unică tratare continuă a subiectului." (*G.E.M. Anscombe* și *G.H. von Wright*)
Întrucât se concentrează asupra a ceea ce se arată în faptele de viață, asupra a ceea ce este greu, dacă nu imposibil de cuprins în formulări generale, exercițiul filozofic practicat în însemnările de față a satisfăcut arareori exigențele autorului lor. Cu toate acestea, el nu poate decât să suscite interesul cititorului dornic să surprindă gândul filozofului în intimitatea sa.

În aceeași colecție:

LUDWIG WITTGENSTEIN *Caietul albastru*

LUDWIG WITTGENSTEIN *Însemnări postume 1914–1951*

LUDWIG WITTGENSTEIN *Lecții și convorbiri despre estetică, psihologie și credința religioasă*

ISBN 973-50-0931-5
5 948353 006568